

A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása

I.

A két világháború között – főleg Horváth János *Magyar irodalomismeret*ének néhány bekezdése és a kiváló tudós egyetemi előadásai nyomán – kiterjedt kutatások folytak az irodalomtörténet-írás történetének feldolgozására, melyeknek tárgyi eredményei aztán, a korszak végén, Farkas Gyula monográfiájában összegeződtek. A régi irodalomtörténet-írás területén 1945 után a munka majdhogynem félbeszakadt. Ami történt, részben könyvtári, bibliográfiatörténettel foglalkozó szakemberek nevéhez fűződik, akik a régi típusú irodalomtörténeteket a hazai könyvészet történetének keretében helyezték el, részben tudománytörténészek érdeme, akik a szinte újra felfedezett Wespri Istvánban a természettudományok történetének első nagy hazai művelőjét tisztelik.²²

Annyi kétségtelen, hogy a XVIII. századi irodalomtörténetek bibliográfia- és tudománytörténeti értékesítésének megvan a maga jogosultsága, ha ti. a mai állapotból visszatekintve keresünk ősöket; ha azonban a teljes anyagot akarjuk feldolgozni, egyik szempont sem érvényesíthető kizárólagosan. A bibliográfiatörténeti azért nem, mert a tudományok XVIII. századi rendszerében a mai, szorosán vett bibliográfia még nem különült el élesen az irodalomtörténettől, az ún. historia litterariától (magyarul: literatúratörténettől), és maga a bibliográfus szó is, ha egyetlen adatból általánosítani lehet, 'könyvíró, szerző' értelemben élt akkoriban.²³ Az egyoldalúan tudománytörténeti szem-

²² Csak a legfontosabb irodalmat sorolom fel: HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret*, Minerva, 1922; *ua.* = H. J., *Tanulmányok*, Bp., 1956, 7–26; MÁTÉ Károly, *Irodalomtörténet-írásunk kialakulása*, Minerva, 1928, 83–133; KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934; FARKAS Gyula, *A magyar szellem felszabadulása*, Bp., é. n. Nem ehhez az irányzathoz tartoznak TURÓCZI-TROSTLER József kiváló közleményei: *Czvitinger Specimenének német visszhangja*, Magyar Nyelvőr, 1930, 134–143; *A magyar irodalomtörténet német nyelvű vázlata 1698-ból*, ItK, 1936, 96–100. SÜKÖSD Mihály, *Tudós Wespri István*, Bp., 1958; WESPRI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, ford. KÖVÁRI Aladár, I–III, Bp., 1962–1968.

²³ BÖYTÖS István, *Domus Domini*, Tyrnaviae, 1695 (RMK II, 1802). A nagyszombati nyomdában árusított könyvek listájában 1710-ben (*Catalogus librorum qui in ... Typographia venales habentur*, kiad. MKsz, 1888, 66) és 1758-ban szerepel (*Catalogus librorum, qui in ... Typographia ... reperiuntur*, 5). Ugyanezen nyomtatásból a következő, új címlappal és vizsgátelekkel ellátott változatokat ismerem: Tyrnaviae, 1720, 1722, 1753; Agriae, 1769. Böytös *Praefatiójának* első mondata: „Quod bibliographi quidam, etiam sapientissimi facere non dubitant, sua

pont viszont azért nem fogadható el, mert a literatúratörténet az „egyetemes írástudás”-t (Horváth János) foglalta magában, vagyis a tudományos irodalmat vegyítette azzal, amit manapság szépirodalomnak hívunk.

Bizonyos ugyanakkor, hogy a tudományok elkülönülésének érintett folyamata magában a literatúratörténetben is érvényesül; abban nevezetesen, hogy az egykor osztatlan tudományszak mai értelmében veendő irodalomtörténetté és tudománytörténetekké vált idővel. Ha tehát a tudományok és ezeken túl még a tudománytörténetek történetét következetesen akarjuk kutatni, a szétválás folyamata magán a régi irodalomtörténet-írásokon belül is vizsgálendő: egyedül úgy kaphatunk ugyanis felvilágosítást arra a kérdésre, hogy hogyan és mikor jöttek létre az egykor egyetemes tárgykörű régiből a ma élesen elválasztható újabb keletű tudományágak. A historia litterariát, a bibliográfia- és tudománytörténeti szempontokat méltányolva is, mindenképpen annak kell vennünk, ami annak idején valóban volt: literatúratörténetnek, amelyben még nem különült el az irodalom a tudománytól, a bibliográfia a voltaképpeni irodalomtörténet-írástól. Ha ezt a maga régi történeti egységében vizsgáljuk, azt hiszem, jó szolgálatot tehetünk mind az irodalomtörténet-írás, mint pedig a többi tudományok történetének.

Nem látszik ugyanis jobb módszer az egyes tudománytörténeti ágazatok hazai kezdetének megállapítására, mint a literatúratörténet lassú felbomlásának megfigyelése. Emellett egyetlen tudományszak történetének szempontjából sem közömbös, hogy a folyamatos, elődökre támaszkodó vagy tőlük szándékosan elszakadó művelés során mikor jön el az a pillanat, amikor felfedezik, hogy a diszciplínának hazai története van, amelynek művelése önmagában is megérdemli a fáradságot. Ekkor ugyanis – képletesen szólva – a történetiségnek új boltozata képződik a tudományszak fölött, és ez a körülmény nyilvánvalóan visszahat majd az időszerű feladatok megoldásával foglalkozó munkára, és még tovább menve, ettől fogva nemcsak a tudományok nyomozható a története, hanem a tudománytörténetnek is.

A literatúratörténetnek mint az irodalomtörténet és a tudománytörténetek közös ősi generis vizsgálata azért is kívánatos továbbá, mert ebben vetődtek fel először bizonyos historiográfiai és ezzel kapcsolatos ideológiai problémák, amelyek aztán a legkülönbözőbb tudománytörténeti területeken öröklődtek tovább. Felvetésük azért indokolt, mert ha kétségbe alig vonhatóan éppen most folyik a romantika korából ránk hagyományozódott és szintéziseinkben szinte a mai napig ható eszmék felülvizsgálata, hasznát hajtónak ígérkezik ezeknek alapjait in statu nascendi mutatni be, és egyúttal felhívni a figyelmet azokra a tényezőkre, melyek egy még távolabbi, kevésbé polgárosult korból valók benne. Semmit nem változtat ezen az a tény, hogy a tudománytörténetek egy része csak az utóbbi évtizedekben kezdett igazán kibontakozni, s hogy a tudománytörténetek története legnagyobb részét még felfedezésre vár.

A tudománytörténeti kutatások mai helyzete indokolja, hogy a jelzett vonatkozásban az első jelentős hazai literatúratörténet szerzőjéről egyenesen Czvittinger-problé-

videlicet scripta, si qua juri publico destinassent, apologetico quodam communire programme; id profecto mihi praetereundum minime est.”

mákról beszéljünk, mint akinek műve minden lényeges kutatási feladatot magában foglal már. Ezeknek egyik legfontosabbikát, a hazai irodalomtörténet-írás létrejöttének kérdését igyekszik az alábbi tanulmány az összehasonlító tudománytörténet módszerével és meglehetősen sok új anyag segítségével megközelíteni. Új forrásokra azért van erős szükség, mert magából Czvittinger könyvéből a tudományszak eredete nem bizonyult tisztázhatónak: hiányoznak hozzá az „előzmények”, és az író életrajza is inkább nehézségeket támasztott, mint homályt oszlatott el fölöttébb homályos pontjaival és egyebek között azzal az adattal, hogy meglehetősen fiatalon külföldre került, és már valami 15 éve Németországban élt, mikor a hazai kultúra jó hírét megvédeni hivatott könyve megjelent.

Megoldási javaslatok akadtak. Farkas Gyula felvetette az exulánsok és a külföldön letelepedett magyarországiak hatásának gondolatát, de a megnyugtató bizonyítékokkal adós maradt; megpróbálta elemezni Czvittinger patriotizmusát, de arra a megállapításra jutott, hogy „teljesen tisztában” volt „a magyar nemzetiség és magyar nyelvű műveltség jelentőségével”, holott nem lehetett vele tisztában; kísérletet tett végül a kor német tudósainak „védekezve támadó magatartását” – védekezését Nyugat, támadását Kelet irányában – felvázolni, de nem ismerte fel, hogy a sok tekintetben hasonló német és magyar jelenségek az európai kultúrtörténet egyik tudománytörténeti hullámmozgásának következményei, melyek a megmozgatott közeg minőségi különbségei miatt mások lettek kinn és megint mások idehaza. A megoldandó kérdések helyes felismerése és a tárgyilag meg szemléletileg hiányos, hibás megoldások végül oda vezettek, hogy Farkas Gyula szerint „a német szellemiség új árama” készítette Czvittingert „öneszméltre”.

A régebbi felfogás szerint meglehetősen exportcikkeknek és ugyanakkor gyanúsan „nemzetinek” számító irodalomtörténet-írást az az újabb keletű megfigyelés látszik erősebben belegyökereztetni a magyarországi talajba, amely azt állítja, hogy a irodalomtörténet az egyháztörténetből fejlődött ki.²⁴ Az első hallásra elég valószínűnek látszó kijelentés azonban mindeddig részletes bizonyítás nélkül maradt, arra pedig még kísérlet sem történt, hogyan lehet ezt az újabb eredeztetési kísérletet a irodalomtörténetre tagadhatatlanul erős német hatásokkal összeegyeztetni, és ezeket, a hazai jelenségekkel együtt, ismét az európai kulturális fejlődés összefüggésében elhelyezni.

A feladatra mint módszer az összehasonlító tudománytörténet lenne hivatott. A szó az összehasonlító irodalomtörténet mintájára készült, s bár jól tudjuk, hogy az összehasonlítás tárgyai, az irodalom és a tudomány, a legkevésbé sem azonosíthatóak, a fogalom tartalmát és a kívánatos eljárási módot mégis hasonlóaknak lehet elképzelni. A vizsgálat a befolyás, az utánpótlás, a kölcsönhatás, a befogadás és a hatás elemzéséből áll, melyekkel egy-egy korszak, generáció képviselőinek gondolkodását, egy-egy mozgalom, irányzat terjedését, fejlődését kívánjuk megközelíteni, nem tévesztve szem elől a „szellemi áramlatok” és az adott kor társadalmi szükségleteinek összefüggését s azt az általánosan elfogadott tényt sem, hogy az egyes nagy közösségek az „eszméket” saját belső helyeze-

²⁴ *Dejiny staršej slovenskej literatúry*, Bratislava, 1958, 274; *A magyar irodalom története*, II, Bp., 1964, 461–462.

tük-, hagyományaik- és fejlettségi fokuknak megfelelően alakítják át. Minthogy pedig csak kényelmes megszokottságból beszélünk eszmetörténetről, mert hiszen nem az eszméknek, hanem a gondolkodó embereknek van történetük, akik vallják azokat, és ezek az élet legkülönbözőbb relációiról gondolkodnak szükségszerűen, fel lehet tételezni, hogy a különböző tudományok s a bennük és általuk kifejtett eszmék története valamilyen módon összefüggésben áll egymással, és hogy a tudománytörténeti összkép nem lehet egészen független valamely adott kor művészetének összképétől sem.

Mindez azonban egyelőre az összehasonlító irodalomtörténettől sugalmazott feltételezés, különösen a tárgyalt időszakban és az irodalomtörténet-írás történetének területén az. Bővebben kifejteni talán csak akkor lesz majd érdemes, ha a más területeken is elkezdett komparatív kísérletek eredményeket hoznak. A lényeg az, hogy a magyarországi irodalomtörténet-írás megindulását összehasonlító módszerrel kívánjuk felvázolni, mikor arra törekszünk, hogy a német hatás és a magyarországi recepció, mint sokban hasonló tudománytörténeti jelenségek, tágabb európai összefüggésben legyenek világosak. Különös gondot fordítunk közben arra az ismert tényre is, hogy a régi irodalomtörténetek a legszorosabb kapcsolatban állnak a „nemzeti” eszmével: azzal az ideológiával, amely örökségként szállt át a literatúratörténetből az összes belőle kifejlődő tudománytörténetekre és persze az irodalomtörténetre is.

II.

A német literatúratörténetnek – a polihisztor-korszak e sajátos termékének – alaposan még nem dolgozták fel a történetét. Ha valaki egészére kíváncsi, máig csak Sigmund von Lempicki kerek félszázada megjelent könyvét veheti elő, aki kb. harminc lapot írt róla a német irodalomtudomány XVIII. század végéig terjedő történetének keretében; feldolgozási szempontjai azonban meglehetősen elavultak már, és anyaga még megközelítőleg sem mondható teljesnek. A literatúratörténetek azóta is a „tudománytörténeti készlet” bolygatatlan részébe tartoznak, amely „némán gubbaszt egyvégtében a könyvespolcokon” (lehet mondani Horváth János szavaival), és újabb feldolgozásra vár.²⁵

Még jó, hogy a régi írók elég behatóan foglalkoztak a historia litteraria történetével. Ők is, Lempicki is úgy tudták, hogy a tudományszak neve először a XVI. század közepén a német Christophorus Mylaeus két változatban, három kiadásban megjelent könyvében

²⁵ Sigmund VON LEMPICKI, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts*, Göttingen, 1920, 189–213. A „tudománytörténeti készlet” kifejezéshez: HORVÁTH János, *Tanulmányok*, Bp., 1956, 20, 18. C. WIEDEMANN *Polyhistor's Glück und Ende* c. tanulmánya (*Festschrift Gottfried Weber*, hrsg. Heinz Otto BURGER, Klaus VON SEE, Bad Homburg, 1967) későn jutott el hozzám.

bukkan fel *historia literaturae*, *historia de literatura* formában.²⁶ Mylaeus célja az volt, hogy a lehető legrövidebben összefoglalja, amit a természet és az ember világáról, vagyis az univerzumról valaha is felderítettek. Az alapot a természet rendjében és a történeti leírást lehetővé tevő fokozatos előrehaladásban fedezve fel,²⁷ ötféle historiát különböztetett meg. A *historia de natura* a világegyetemre és az ember testi-lelki mivoltára vonatkozó ismereteket tartalmazza. Minthogy az ember önmagát és utódait munkával tartja fenn, amelynek tapasztalatai a nagyrészt még megíratlan arsban egyesülnek, a második könyv tárgya a *historia de prudentia*, a tűz feltalálásától a hajózásig, a festészettől a színházig. A harmadik rész a politikai történelmet foglalja magában, a negyedik a voltaképpeni tudományét (*scientia, doctrina, disciplina*), az ötödik, ezúttal a legfontosabb, a literatúráét.

A tudományok történetének áttekintése után természetesnek látszik, hogy ebben a részben a tudós emberek egyetemes története kapna helyet, s hasznát is annak bemutatásában látná a szerző, hogy kiknek érdeméből növekedtek a tudományok.²⁸ A szemelyeken túl az érdekelné még, hogyan terjedt a műveltség népről népre, hogyan hanyatlott egyiknél és lendült fel másoknál. Politikai történetet már eleget írtak – állapítja meg –, senki nem akadt azonban, aki a tudomány nagy korszakait feldolgozta volna, mert amit ismer, vagy egyes tudományszakok története, vagy egyes népek tudományosságáé, s ezek alapján minden korszakot nem lehet áttekinteni. E bevezetés után, mint várható is, a reneszánsz korában általánosan elfogadott kultúrtörténeti képet vázolja fel, amelynek elsőrendű tárgya a *litterae* görög- és római-kori virágzása, hanyatlása, majd újjászületése. Minthogy pedig ebben – a kor felfogása szerint – az írók játszották a főszerepet, az egész tabló meglehetősen irodalomtörténeti színezetet kapott: Dante, Petrarca, Boccaccio érdemét a *lingua vulgaris* kiművelésében látta, s úgy tudta, hogy olasz példa hatása alatt indult meg a többi európai nyelvek irodalma.²⁹

²⁶ *Consilium historiae vniversitatis conscribendae*, Florentiae, 1548; második kiadását, amit LEMPICKI feldolgoz és idéz (98–106, 466–468), újból lenyomtatták az *Artis historicae penvs* (II, Basileae, 1579, 1–407) c. kötetben.

²⁷ *Artis historicae penvs*, II, 7.

²⁸ Ebben a fejezetben „*Literatorum hominum a primordijs repetitam memoriam subijcere*” készül; „*e qua eadem, quoniam cuiuscumque professionis Principes in literis viros persequimur, ad ea comprobanda, quae sunt libris superioribus tractata, peti possunt*” (*uo.*, 308). A haszna: „*multum ad literas felicius tractandas referre videbatur, cognitum habere, et perspectum, a quibus per tam multas aetates studia doctrinarum excitata sunt, et per quos ad hanc nostram usque memoriam progressa. Itaque cum multi superioribus saeculis res principatum magnis voluminibus a primordijs repetierint, grave illud existimavi, neminem, qui in universum de claris et eruditis temporibus scriberet, auditum mihi, et cognitum, unde diversarum gentium in literis amplificandis progressionem uno ex loco nominatim peterentur. Nam quae in hoc genere diligenter, copiose, accurateque a plurimis sunt scripta, enumerationem continet eorum, qui ex Grammaticis, Historicis, Poetis, Oratoribus, et Philosophis Medicis etiam, Iureconsultis, atque Theologis excelluerint: idque nonnunquam unius gentis, aut professionis, separata tractatione scriptores aliquot deligentes, faciunt. Sed ex his aestimari satis non potest iudicium illud seculorum omnium*” (*uo.*, 309).

²⁹ *Uo.*, 387: „*Exortam hanc literarum cognitionem, praeter Italicam, caetera etiam vulgares linguae senserunt, ... plurimum excoli coeperunt, ut una quaeque suos scriptores haberet.*”

Mylaeus platonista volt. Az ókori filozófustól való könyvében az universitas szó, tőle ered ismeretelmélete és az a meggyőződés, hogy a költészetben az ihlet, a tehetség előbbre való a mesterségbeli tudásnál.³⁰ A filozófia történetét úgy vázolta fel, hogy Platon tanítványa, Arisztotelész átfogta és rendszerezte a gondolkodás egész területét, a szillogizmus felfedezésével körülbástyázta azt, Theophrasztosz pedig tökéletesítette rendszerét.³¹ Mylaeus rendíthetetlenül hitte, hogy a természet és az értelem egyaránt az egyre tökéletesebb felé halad,³² és ennek jegyében önmaga számára is megkövetelte a kísérletezés szabadságát.³³ A kísérletek közé számította a historia de literatura gondolatát is, amely egyelőre részletes kidolgozóra nem talált. A későbbi német literatúratörténeteszek is csak éppen megemlítették a nevét, hogy utána Bacont idézzék, mint tudományszakok voltaképpeni megalapítóját.

A hivatkozások az angol filozófus *De dignitate et augmentis scientiarum libri IX.* című, először Londonban, 1623-ban megjelent művére utalnak,³⁴ az első könyv a tudományok fontosságával, a többi azzal foglalkozik, hogy meddig jutottak már, és fejlesztésük érdekében mi a teendő. A sokat idézett hely a históriáról szóló II. könyv negyedik fejezete, mely a historia litterariát mint még nem létező, de kívánatosnak tartott új tudományszakot tárgyalja röviden. História Bacon szerint kétféle van: természettörténet és az ember történetét magába foglaló historia civilis, amely megint tovább tagolódik egyháztörténetre (historia sacra vel ecclesiastica), a szorosan vett polgári történetre és a deziderátumok közé számlált historia litterariára. Mert igaz ugyan, hogy az egyes tudományoknak van valamiféle szegényes történetük, de a literatúra története egyetemesen nincsen megírva – állapítja meg Bacon, Mylaeusszal teljesen megegyezően.

Az új tudomány tárgya a literatúra és a mesterségek (ars) története együtt: folyamata vándorlás és előrehaladás, hanyatlás és megújulás, vagyis újból a reneszánsz kultúrtörténeti koncepció, ahogy Mylaeus is gondolta, s amit Bacon még azzal is aláhúz, hogy történeti mozgását a népek vándorlásával hasonlítja össze.³⁵ Számos ponton túl is haladt azonban elődjén: észrevette a literatúra történetében a nagy alkotók és könyvek

³⁰ *Uo.*, 22: „toti huic tractationi Vniversitatis nomen dedi, sequutus in hoc philosophorum omnium principem Platonem, qui de natura Vniversi, Timaei appellatione scripsit” – írja. *Consilium*, Florentiae, 1548, 36; átfoglalozva: *Artis historicae penus*, II, 84. A költészet „impulsu maxime naturali et divino (eum numinis afflatum et instinctum, Furorem vocant)”, és csak másodsorban „multo usu atque exercitatione” tölti be hivatását. (LEMPICKI, 466.)

³¹ *Consilium*, 157.

³² *Artis historicae penus*, II, 32.

³³ *Consilium*, 113; *Artis historicae penus*, II, 310.

³⁴ Kiadásait R. W. GIBSON *Francis Bacon: A Bibliography of his Works and of Baconiana*, Oxford, 1950 c. műve sorolja fel. A később elmondandók miatt említem, hogy első németországi kiadásai Strassburgban (1635, 1654) jelentek meg. A legkorábbi francia fordítás 1632-ből, az angol 1640-ből, a német 1665-ből való.

³⁵ „Earum [doctrinarum et artium] antiquitates, progressus, etiam peragrations per diversas orbis partes (migrant enim scientiae, non secus ac populi) rursus declinationes, obliviones, instaurationes commemorantur.” (Lib. II, c. 4, a budai 1756-i kiadást használok.)

jelentősége mellett az intézmények (iskolák, egyetemek, társaságok), az irányzatok és a tudományos élet, a viták jelentőségét. Még fontosabb, hogy a historia civilishez hasonlóan a irodalom történetében is megkívánta az okozati összefüggések keresését. Ilyen okok nála a természeti adottságok, a népek természete, az egyes korok tudomány iránti fogékonysága, a vallási és jogi viszonyok, valamint az egyes emberek és családok mecénási tevékenysége. A historia litteraria kidolgozásának módjáról szólva figyelmeztet, hogy nem a történészek és a kritikusok műveiből kell azt összeállítani, hanem századonként (vagy még kisebb időegységekenként) előrehaladva, a legfontosabb könyveket előlőve, a tárgyat, a stílust, a módszert kell vizsgálni és így a kor irodalmának szellemét mintegy „elővarázsolni”. A irodalomtörténet hasznát abban látta, hogy magistra vitae lehetne a tudományok világában: példákkal szolgálna, s az intellektuális világ mozgásának megismerése hozzásegítene annak irányításához.³⁶

Mylaeus és Bacon után már csak egy nevet érdemes említeni, a irodalomtörténet-írás ősei között: Gerhard Johann Vossiusét. A kiváló filológus a saját szakmája műveléséhez szükséges ismereteket polymathia néven foglalta össze, és ennek egyik ágaként hozta szóba a historia litterariát. A ma már teljesen eltűnt szó a XVII–XVIII. században Johannes a Wower *De polymathia tractatio* c. könyvét juttatta a tudomány dolgaiban járatos emberek eszébe, amely szerint a szón a filológia eredményes műveléséhez szükséges tudományokat kell érteni. Vossiusnál, akárcsak elődjénél, a polymathia két ága a grammatica (sermonis cura) és a historia, amely Wowernél még a retorikák és poétikák felosztásának megfelelően nem igaz (mythica vel fabulatis), igaz (vera) és valószínű (quasi vera) lehet, Vossiusnál már Baconnek megfelelően sacra, ecclesiastica és litteraria.³⁷ Christophorus Mylaeustól nehéz lenne elvitatni, hogy a litterae egyetemes fejlődésének kifejtésében tudományos feladatot fedezett fel, amit aztán Bacon oknyomozó történeté kívánt fejleszteni, és terveinek előadása közben az előrehaladást mozgató okokról és a kutatás céljáról beszélve olyan gondolatokat vetett fel, amik máig foglalkoztatják a tudományt. Ahhoz azonban, amit a XVII. század második felétől a XVIII. század közepe tájáig Németországban historia litteraria néven műveltek, inkább a nevet kölcsönözték tőle, mint a tartalmat. Az első könyvet, ami a historia litteraria címet viselte, 1659-ben Peter Lambeck (Lambecius) jelentette

³⁶ A haszna: „per talem ... narrationem, ad virorum doctorum, in Doctrinae usu et administratione, prudentiam et solertiam, maximam accessionem fieri posse existimamus; et rerum intellectualium, non minus quam Civilium motus, et perturbationes, vitiaque et virtutes, notari posse, et regimen inde optimum educi et institui.”

³⁷ Ioannes A WOWER, *De polymathia tractatio*, [Basileae,] 1603, aki kifejti, hogy a szövegek megértéséhez „excutienda fuerunt omnia antiquitatis monumenta, et aliarum disciplinarum auxilium aduocandum, atque hinc Philologia, eruditio et literatura πολυμάθεια appellata est” (15–16). A történelem felosztásáról: 68. A könyvet Jakob THOMASIVS Lipcsében, 1665-ben újra kiadta. A Wower elleni plágium-vádokról ugyanő (*Ad disputationem ... de plagio accessiones*, Jenae, 1679, 19, § 676) és MORHOF (*Polyhistor literarius*, ed 4., Lubecae, 1747, I, 6–7) írnak.

meg, a bécsi udvari könyvtár későbbi igazgatója.³⁸ Hiába idézi azonban a szerző Bacont, hiába tűzi ki célul, hogy az egyetemes res litteraria kezdeteit, növekedését, hanyatlását és megújulását írja majd meg időrendben; könyvében nagyon kevés nyoma van mindennek, s egészében inkább azt a francia véleményt igazolja, hogy a németek sokat, de rosszul írnak, és azt az olaszt idézi emlékezetbe, aki egyszer azt találta mondani, hogy Minerva a német egyetemeken tartja – az öszvéreit.³⁹

A res litteraria egyetemes története 38 könyvből állt volna; megjelent belőle az első és a másodikból négy fejezet. Valóban egyetemes: minden elérhető szerző és cím benne van; óriási halmaz, amit a szerző nem tudott megemészteni, és még kevésbé tud befogadni az olvasó. Az áttekinthetetlen adattömeget a hamburgi gimnázium oktatási üzeme hívta életre. Itt tanított történelmet Lambeck, és tanítványainak akart „használni” azzal, hogy az egész res litteraria történetét előadta nekik kronologikus rendben. A könyv nem éppen vonzó vonásai aztán megmaradtak a német literatúratörténet-írás egész időszakában, noha az áttekinthetőséget utóbb pedáns tagolással és regiszterekkel igyekeztek előmozdítani, a kronologikus elrendezés mellett kísérletet tettek a betűrenddel (írói katalógus), földrajzi, nyelvi, nemzetek szerinti beosztással; voltak olyanok, akik az oktatás egyetemi rendszerét tették könyvük alapjául. A legterjedelmesebb literatúratörténet valószínűleg Nikolaus Hieronymus Gundlingé, kinek műve öt kötetben, mutatók nélkül 7708 negyedréti lap,⁴⁰ a legnagyobb tekintélyre Daniel Georg Morhof *Polyhistor literariusa* jutott,⁴¹ a szerző bámulatos olvasottsága mellett elsősorban józan kritikája miatt. A későbbi, kisebb terjedelmű, praktikus kézikönyvek: Struve, Stolle, Heumann és mások művei többé-kevésbé mind rajta alapulnak.⁴²

A német literatúratörténészek soha nem mondtak le az egyetemesség igényéről; szép mondatokkal adóztak az egyetemes tudós ideáljának, de a teljes kultúrtörténet módszeres és részletes feltárása helyett egyre inkább előtérbe nyomult náluk a pedagógiai cél, és műveikkel hovatovább nem nagyon akartak mást, mint hallgatóikat bevezetni

³⁸ *Prodromus historiae literariae*, Hamburgi, 1659; LEMPICKI, 115–117. Másodszor J. A. FABRICIUS adta ki, Lipsiae–Francfurti, 1710. Lambeck a magyar kultúrhistóriában a Corvina XVII. századi történetének fonalán kerül szóba.

³⁹ Az első vélemény Jean BODINra megy vissza (*Methodvs, ad facilem historiarvm cognitionem*, Parisiis, 1566), a másodikat Adrien BAILLET idézi: „les Alemans ont l’esprit, non pas dans la cervelle, comme les autres hommes, mais sur les dos; et ... Minerve avoit les Mulets dans les Ecoles et les Académies de ce Pays.” (*Jugemens des savans*, nouv. éd., I, Amsterdam, 1725, 273–274.)

⁴⁰ *Vollständige Historie der Gelahrheit, Oder Ausführliche Discourse ... über D. Christophori Avgvsti Hevmanni Conspectum Reipublicae Literariae*, Francfurt–Leipzig, 1734–1736.

⁴¹ Az első két kötet 1688-ban, a posztumusz harmadik 1692-ben jelent meg. Nálunk is szelvényben használták; a legutolsók között Csokonai idézte az *Anakreoni dalok* előszavában.

⁴² A következő kiadásokat ismerem: Burchardus Gotthelfius STRUVIUS, *Introductio in notitiam rei litterariae*, ed. 4., Ienae, 1715; Gottlieb STOLLE, *Kurtze Anleitung zur Historie der Gelahrheit*, Halle, 1718; Christophorus Augustus HEUMANNUS, *Conspectus reipublicae literariae*, ed. 4., Hanoverae, 1735.

a szakirodalomba.⁴³ És ahogyan egyre inkább távoli ideállá vált és megvalósíthatatlannak látszott az egyetemes tudós alakja, úgy került előtérbe lassanként – már Morhoftól kezdődően – egy erősen latin és franciás klasszicizmus, a nemzeti nyelv jelentőségének felismerése, s ezzel együtt a régi, komplex irodalom-fogalom felbomlása tudományra és szépirodalomra. Új világ bontakozott ki lassanként, melyet a XVIII. század gondolkodói foglaltak ismét szintézisbe.⁴⁴

A német irodalomtörténet tehát meglehetősen más lett, mint ahogy Bacon elképzelte, pedig minden valamirevaló szerző hivatkozott rá, mikor tudományának alapjait kifejtette. Ismét teljesen más lett a irodalomtörténet a magyarországi szerzők gondozásában: egyáltalán nem azért, mert a távoli mintaképek nem ugyanazok lettek volna, mint a németeknél. Mylaeusnak nem találtam ugyan nyomát hazai szerzőnél, de G. J. Vossius idevágó munkásságáról legalábbis tudhattak valamit: Dálnoki Benkő Márton, Florus fordítója, éppen a magyarországi irodalomtörténet-írás kialakulásának idején adta ki Vossius retorikáját Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában.⁴⁵ Egészen biztos és elég részletes, a historia litteraria ismeretét is magában foglaló adataink vannak viszont Bacon XVII–XVIII. századi hazai pályafutását illetően.

Nevét tudtom szerint Mautner János kassai rektor nyomtatta ki először *Tabellae logicae* című, jórészt Arisztotelész és Abraham Calovius alapján készült tankönyvében. Bacon neve az első rész végén, egy idézet alján áll benne; más, hasonló helyeken Justus Lipsius és Guevara, korjellemző tekintélyek fémjeleznek nem éppen sokat mondó citatumokat.⁴⁶ Tudjuk továbbá, hogy Bacont olvasta Zrínyi, egy könyve megvolt Vitnyédy

⁴³ GUNDLING szerint „Ein Polyhistor ist Was schönes. Denn die Polyhistoria besteht, in Realibus; Dass man nemlich einen sororium nexum derer Disciplinen habe.” (*I. m.*, 55–56.) Ugyanő mondja, hogy „die Historia Literaria muss eine Cynosura seyn, durch deren Mittel, wir, zur Gelehrsamkeit, gelangen.” (*Uo.*, 19; hasonlóképpen: 42, 46, 55. stb.) Ugyanígy nyilatkozik mindkét témáról pl. Johann Friedrich BERTRAM, *Anfangs-Lehren der Historie der Gelehrsamkeit*, Braunschweig, 1730, 4, 52.

⁴⁴ Morhof poétikája a Gottsched közvetlen előzményei közé tartozik. (Bruno MARCKWARDT, *Geschichte der deutschen Poetik*, I, Berlin, 1958.) GUNDLING a francia klasszicizmus szellemében beszélt az olasz költőkről (*i. m.*, 138). Irodalmi nézeteiről l. még: *Collegium historico-literarium ... über ... die Rechtsgelahrheit*, Bremen, 1738, 7–8. Ugyanő támadja Comeniust a Biblia és a fizika összekapcsolása miatt, a bibliai teremtéstörténet „nach dem Begriff und Meynung des Volcks” (279) van megírva, a föld forgását nem lehet belőle bizonyítani stb. (GUNDLING, *Auserlesener Anmerckungen...*, Dritter Theil, Franckfurt–Leipzig, 1705, 263–284.)

⁴⁵ G. J. VOSSIUS, *Rhetorice Contracta*, Kolozsvár, 1696, RMK II, 1832. Dálnoki Benkő Florus-fordításának ajánlásából tudjuk, hogy Vossius ő adta ki: „könnyeségit és hasznát forgatam én elmémben az Ifjúságnak, midőn a’ Vossius Iános Uram Oratóriájának ki-nyomatatására, magam kezem alatt lévő Tanítványimtól, és más Ifjaktól bizonyos Summa pénzét szettem-fel és annak napfényre való jöveteliben fáradoztam: melly Editioval ma-is a’ Collegiumokban és Scholákban nagyobb részin élnek”. (RMK I, 1649, A6–7 lev.)

⁴⁶ RMK II, 556. Forrásait a 104. lapon sorolja fel; a 16 név közül egyedül Arisztotelészt és Abraham Caloviusét szedték nagybetűkkel. Bacon idézett szavai („Vasta ut plurimum esse solent inania: solida contrahuntur maxime et in parvo sita sunt”) a kompendiumok hasznosságát hiva-

István könyvtárában, aki közismerten fontos szerepet játszott az eperjesi evangélikus kollégium felállításában.⁴⁷ A szellemi kapcsolatok keresésére beállított gondolkodás hajlandó ezek után, hogy ne tekintse „véletlennek” a legismertebb hazai baconista, Bayer János fellépését, aki éppen eperjesi tanárként adta ki legjelentősebb műveit, s ezek egyikében, az 1663-ban Kassán publikált *Filum labyrinthi*ben szinte szó szerint Bacon alapján egyebek között a historia litterariáról is írt.⁴⁸

tottak igazolni. – Mautner János a régi Magyarország kultúrtörténetének méltatlanul elfelejtett alakjai közé tartozik. Legrészletesebb életrajza REZIK János és MATTHAEIDES Sámuel *Gymnasiologiájában* olvasható (OSZK, Quart. Lat. 29, II, ff. 253–255, a kassai iskola tanárai között). Filozófiatörténeti jelentőségét az húzhatja még alá, hogy a *Gymnasiologia* szerint Cassai Michaelis György az ő tankönyvét használta Wittenbergben logikai előadásaihoz. Az adatot Rezik nyomán WALLASZKY Pál említi (*Conspectvs reipvblicae litterariae in Hvgaria, Posonii–Lipsiae, 1785, 162*, ugyanő Czvittinger alapján nem a *Tabellae*, hanem két részének címét idézte. Horányi már tájékozottabb volt: *Specimen*, 252; HORÁNYI, *Memoria*, II, 600). Pedagógiatörténeti érdekű munkásságára a *Tabulae* címlapjáról („In Usum Scholae restauratae Cassoviensis”) és ajánlásából következtethetünk. Mint költőről alig lehet valamit mondani, mert a *Gymnasiologiában* idézettek kívül semmit nem ismerünk tőle, köteteit még az RMK III. sem sorolja fel. D. G. MORHOF szerint „Anagrammata non inconcinna” írt, amihez a későbbi kiadó azt jegyezte meg, hogy azoknál „elegantióra, concinniora, magisve perspicua, dari vix credo, legisse certe haud recorder” (*Polyhistor literarius*, I, 1062). Kötetei *Rosa Varniana sive Lyceum Rostochiense Anagrammaticum* és *Curia Rostochiensis Anagrammatica* címmel jelenhettek meg, 1636-ban. (Egyiket sem láttam.) Egy kéziratos feljegyzés (OSZK, Fol. Lat. 65, f. 191) szerint a Celspirius álnéven író Serpilius Keresztély (1672–1714, 1708-tól soproni ev. pap) *De anagrammatismo libri II* (Ratisponae, 1713) c. művében foglalkozik velük. Nem érdektelen megemlíteni végül, hogy Mautner János Frölich Dávid baráti köréhez tartozott.

⁴⁷ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1954, 255, 282–283, 314, 356.

⁴⁸ *Filum labyrinthi*, Cassoviae, 1663 (RMK II, 1003), 38. Bayer szóról szóra követi Bacont: Bacon (Lib. II, c. 4.):

„Argumentum non aliud est, quam ut ex omni memoria repetatur, quae Doctrinae et Artes, quibus mundi aetatibus et regionibus floruerint. Earum antiquitates, progressus, etiam peragrations per diversas orbis partes ... declinationes, obliviones, instaurationes commemorantur. Observetur simul per singulas artes, inventionis occasio et origo; tradendi mos et disciplina... Adjiciantur etiam sectae, et controversiae maxime celebres... Notentur Auctores praecipui, libri praestantiores, Scholae, Successiones, Academiae, Societates, Collegia, Ordines, denique omnia quae ad statum literarum spectant.”

Bayer:

„Historia Literaria, ex Memoria omni repetit, quae Doctrinae et Artes, quibus Mundi Aetatibus et Regionibus floruerint; earum Antiquitates, Progressus, Peregrinationes, per diversas Orbis Partes, Declinationes, Obliviones, Instaurationes; Singularum Artium Originem, Occasionem, tradendi modum ac Disciplinam, Sectas, Controversias Celebriores, Autores praecipuos, Libros, Scholas, Academiae, Collegia, Ordines, et quaecunquae ad Literariam rem pertinent.”

Nem lehet állítani, hogy későn, mert Peter Lambeck *Prodromusa* mindössze négy évvel jelent meg korábban, de nem lehet eltagadni az óriási különbségeket sem. A magyarországi tudós még a deziderátumok közé sorolta a historia litterariát, a német már literatúratörténetet jelentet meg. A két könyvet megjelenésük közeleső időpontján kívül az is összevethetővé teszi, hogy szerzőik mindkettőt iskolai előadásaiából szerkesztették, amelyeknek arányai azonban ismét nagyon eltérnek: Lambeck korábbi előadásai vezérfonalául 100 példányban kinyomatta Ioannes Iacobus Frisius *Bibliotheca chronologica classicorum autorum* c., 1592-ben megjelent művét, még mielőtt elkészült literatúratörténetének első részeivel; Bayer munkája a filozófia egész területét átfogó, magántanítványainak tartott előadásából jött létre, de éppen csak megemlíttette forrásait, az egész kurzust a téma nagyságához képest, úgy látszik, meglehetősen rövidre fogta.⁴⁹

Még nagyobb különbséget mutat az ügy érdemi részéhez vezet el az összehasonlítás, ha abból indulunk ki, hogy mindkét tanár az iskolájában beszélt a historia litterariáról, és mindkettő legjobb tudása szerint akarta tanítványai „hasznát” előmozdítani. A német egyetlen szót sem mond akadályokról, a magyar nagyon is sokat: eleve tudja, hogy könyvével csak ellenfeleket szerez magának, megemlíti köztük a város első papját és az iskola inspektorát; minden várható sérelem elviselésére elszántnak látszik, és eleve tudatában van az előtte álló akadályoknak. Az igaz, hogy magánelőadásainak hangsúlyozottan főleg nemesekből álló hallgatósága (Vitnyédy és társainak fiai) előtt kifejtette nézeteit, de ez még korántsem egyértelmű azzal, hogy értő publikumot is talált gondolatai számára. Innen az ideges ingerültség, mellyel a *Filum labyrinthi* előtt egy évvel megjelent *Ostium* c. munkájában „scythia tartománynak” nevezte hazáját, és innen az is, hogy egy *Prosopographia Baieri* c. névtelen röpirat szerzője durván nekitámadt elkésredett kifejezései miatt. A szövegből kivehetően egy hozzá hasonló tanár vagy pap, aki tudós módon a „scythia” Anacharsist, és konzervatív nemesi gondolkodással a „scythia

Bayer János más, az itt elmondottakat kiegészítő vonatkozásairól: MÁTRAJ László, *Az anyag szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyarországi filozófiában* = M. L., *Gondolat és szabadság*, Bp., 1961, 179–213. – Itt említtem meg, hogy Bacon *De dignitate et augmentis scientiarum* c. munkájának két magyarországi kiadása van a XVIII. századból. Az egyik piarista liber gradualisként latinul jelent meg Budán, 1756-ban, a másik németül Pesten, 1783-ban *Über die Würde und Fortgang der Wissenschaften* címmel. Fordítója, Johann Hermann Pflingsten Magyarországon halt meg 1798–1799-ben. A latin kiadás Padányi Bíró Mártonnak szóló ajánlása Bacont Morhof szavaival méltatja.

⁴⁹ Lambeck: „nihil mihi antiquius fuit, statim atque publicam Historiam Professionem adeptus, ... quam ut auditoribus meis prodesse anniterer.” (Előszó.) – Bayer: „Oblata est nobis occasio Philosophiam Universam, juxta cum Mathesi, Discipulis quibusdam privatis, compendio proponendi. Ubi cum initium a Logica esset faciendum, non poteramus adduci, licet odia multorum jam tum praesentiremus, ut, qui seductos nos per vulgarem Logicam novimus, contra Conscientiam et Affectum nostrum erga Juventutem, Juvenum ingenuorum et magnam partem Nobilium, cum Logicam Vulgo, seductores ac deceptores.” (*Filum labyrinthi*, Praefatio isagogica, Phaenomenon XI.)

nemből” származó „grófok, bárók és más héroszok” lebecsülését vetette szemére; röviden és mai szóval: nemzetgyalázással vádolta meg.⁵⁰

A Bayer körüli vita eme epizódjából az a tanulság vonható le, hogy a XVII. század végének tudománytörténetében nemcsak nemességgel összeütköző haladó polgárokkal kell számolni, hanem nemesi támogatást élvező polgári úttörőkkel is, kiknek kezdeményezése tulajdon osztályuk konzervativizmusán hiúsult meg; adott esetben az ortodox arisztotelizmuson, amely szembeszegült Bayer filozófiájának, és persze hallani sem akart a literatúratörténetről sem. Megjegyezhetjük azt is, hogy az újítokat körülvevő közöny vagy éppen ellenséges indulat, az elmaradottság nyomasztó tudata s a leküzdésre irányuló vágy a kezdeményezőkben oly sajátos lelkiállapotot hoz létre, mely ebben a korszakban – mondjuk Apácai Csere Jánostól Tótfalusi Kis Miklóson át Rotarides Mihályig – jellemzőnek vehető a vezető értelmiségiekre, s amelynek megnyilatkozásaival (pl. Magyarország kétszeri azonosítása Scythiával) egyszer behatóan foglalkozni kellene. A harmadik tanulság abban foglalható össze, hogy Bacon historia litterariája ismertté vált ugyan Magyarországon, de belőle literatúratörténet-írás – végső soron a művelésére hivatott és erre eszmeileg felkészült polgári értelmiség hiánya miatt – nem lett. Haladt azonban e réteg a maga felfelé vivő útján, és kifejlődött benne a recepció képessége – egy nemzedékkel később: abban az időben, amikor a laicizálódó egyházi értelmiség fogékonnyá vált a profán tudományok iránt; úgy azonban, hogy művelői sem Baconre,⁵¹ sem Bayerra nem hivatkoztak már (aki pedig „majdnem” úttörője lett az új tudomány-szaknak), hanem egyszerűen a már kialakult német példákat követték.

A feladat az elmondottak értelmében az, hogy e meglehetősen bonyolult, de nagyjelentőségű társadalomtörténeti folyamat keretében vizsgáljuk a hazai literatúratörténet-írás alakulását. Ebből világos továbbá, hogy az új tudományszak csíráit abban a tudo-

⁵⁰ *Ostium, Cassoviae, 1662* (RMK II, 984) ajánlásában („in oris hisce Scythicis”, a6) és előszavában (b6). – A röpiratban egyebek között ez áll: „Nunquam ... tu, impie Tenebrio et infausta proles Patriae maculam hanc elues, quod Pannoniam nostram, in qua Tu natus et altus es, Scythicas appellas Oras...” Alább: „tu Scytharum virtutem uno verbo infamas, et gloriam omnem obscuras. Illustrissimi Comites, Barones, Heroes coeteri quid apud Te? edissere si audes? aut si non audes, loqueretur Praefatio pro Te, Barbari sane Tua sententia, i. e. Tartari.” (A pozsonyi ev. líceum könyvtárában, *Acta historica patriae V.*) Lehet, hogy a támadásban nemzeti különbség is szerepet játszott. A röpirat szerzője szlovák volt (vö.: „dum sperabas totam Hungariam Tibi obnoxiam, subjiceris ... Andreae Horvath. Male sane id habuit animum tuum, te Slavo subesse”), Bayer viszont Frölich Dávid deutsch-ungar elméletének híve, aki a Szepesség német lakosságát a gepidák leszármazottjának tartotta. (*Heraclivs Africanvs, Leutschoviae, 1673* [RMK II, 1320], A3 lev.)

⁵¹ Bacon hazai ismeretének további adatai között a historia litteraria nem játszik szerepet. Bél Mátyás is rég a német tudományosság vágányain haladt, mikor a *De dignitate et augmentis scientiarum* VI. könyvének I. fejezetére hivatkozva írta, hogy van „divinum quidpiam non minus vulgaribus, quam eruditis linguis, dummodo essent, qui ad penetralia ista, quod dudum suasit Franciscus Baco de Verulamio, tota animi contentione niterentur.” (*Historiae linguae Hyngaricae libros dvos ... edere parat, Berolini, 1713.*)

mányszakban kell keresni, amely az egyházakban valóban élt és amely – anyaga révén – szoros összefüggésben állt a historia litterariával, az egyháztörténetben. Nem kevésbé jelentősnek ígérkezik az is, hogy az 1660-as évek türelmetlen hazai baconistáját „nemzetgyalázással” vádolták meg: a társadalom- és tudománytörténeti folyamat ideológiatörténeti kísérójének ígérkezik a közösségre és a magyar államra vonatkozó elképzelések átalakulása. Az alább tárgyalandó források egyértelműen igazolják, hogy a literatúratörténet-írás Magyarországon valóban az említett pólusok vonzásában jött létre.

III.

A régi Magyarország valamennyi „bevett” vallásának egyháztörténet-írása – a XVI. század második felére visszanyúló előzmények után – a XVII. század utolsó évtizedeiben indult meg erőteljesen. A katolikusoknál Inchoffer Menyhért *Annalesei* után Hevenesi Gábor indította meg a rendszeres kutatást; Pápai Páriz Ferenc nyomán Debreceni Ember Pál a református egyház első nagyszabású történetét írta meg, az evangélikusoknál Burius János és Krman Dániel szerkesztették az első terjedelmes műveket. A jelenség általában és különösen az időpont meglepő egybeesése egyszer még összehasonlító vizsgálat tárgya lehet a régi Magyarország tudománytörténetében: bizonyos ugyanis, hogy az ún. „előzmények” és a tudományos igényű egyháztörténet-írás megindulása, mint a különböző vallású, de nagyjából azonos társadalmi szinten álló egyházi értelmiségiek műve, fejlődésüknek egyik határköve. A literatúratörténet-írás megindulásának előfeltétele minden egyháztörténetben adva volt; egyenes vonalban azonban és legkorábban id. Burius János egyháztörténetéből kiindulva mutatható ki a döntő tudománytörténeti fordulat.

A Burius család a XVII–XVIII. század fordulóján azt hitte, hogy az előkelő csehországi Beer familiából eredeztetheti magát, amelyből egykor „titkárok és kancellárok” származtak, majd utóbb Olmützben patrícius rangban élt, és a vallásüldözés miatt kellett elhagynia hazáját. A nagynevű ősökre hivatkozó legendában legfeljebb annyi igazság lehet, hogy a hazai elődök Morvaországból jöttek, és eredetileg Beer volt a nevük: Beer László néven említik később azt az első itthon ismert Buriust, aki a családi hagyománynak megfelelően valóban a báró Pongrácz család szolgálatában állhatott, és ugyanezen forrás szerint, kevésbé hitelt érdemlő módon, Óvár (Starhrad, Arx Vetus) és Strečsény (Stretzen, Strečno) kapitánya lett, s akit aztán ura annyira megszeretett, hogy magyar nemességet szerzett neki. Az apa korai halála után teljesen elszegényedett família legkisebb gyermeke, Beer Márton, a Szentiványiakhoz szegődött, feleségét, Iwanka Borbálát nemes származásának tudták.⁵² Gyermeük, legidősebb Burius János (1609–

⁵² Id. BURIUS János az egyháztörténetében még csak olmützi patríciusokról beszél, akik, nem tudni, mi okból, Magyarországra jöttek. (*Micae historico-chronologicae*, ed. Paulus LICHNER,

1670) itthon végezte tanulmányait; Liptószentmiklóson tanított, majd Liptószentandrászon (1634), Tótpárnán (1648) és Szucsányban lett pap. Első feleségétől született id. Burius János, az egyháztörténész, a másodiktól leánygyermekai maradtak, akik az akkori viszonyok között – és a kultúrtörténet szempontjából – mind „jól” mentek férjhez; különösen az 1641-ben született Judit nevű, ki 1660-ban Parschitius Miklósnak, Thököly István udvari orvosának lett a felesége, és számos tudós, a literatúratörténet-írás történetében is megemlítendő tanár anyja lett.⁵³

Az egyháztörténet-író (1636–1688) – domi doctus apjával ellentétben – megfordult a jénai egyetemen, hazatért akadémiai grádus nélkül, azután – a szokásnak megfelelően – előbb tanított, majd korponai pap lett.⁵⁴ A hagyományt követte abban, hogy tanári állomáshelyén, Úrvölgyön (Vallis Minorum) az akkori pap, Rotarides Menyhért lányát, Juliannát vette el. Apósa éppúgy bekerült Korponára, mint később, 1666-ban, ő maga is. Teljesen szokásosnak induló pályáján, melyben a korábbi nemzedékkel szemben csak a külföldjárásban megfogható magasabb műveltséget érdemes kiemelni, döntő fordulatot a nagy protestánsüldözés hozott: id. Burius János egész családjával és felesége testvéreivel, Rotarides Mártonnal, Menyhérttel és Keresztéllyel 1673-ban száműzetésbe vonult, és csak 1686-ban jött haza, hogy újra elfoglalja a korponai papságot.⁵⁵

Posonii, 1864, 216.) Fia, Dániel önéletrajzában bukkan fel a „Nobilis Familia Beer in Bohemia, ex qua Secretarii et Cancellarii Regni Bohemiae Praedecessores nostri erant”; az olmtüzi patricius ősöknek ő már a házát is ismerni véli („domus Angularis in foro signo Ursi insignita”), adatokat remél a város jegyzőkönyveiből, és biztos benne, hogy a vallásüldözés elől jöttek Magyarországra. (*Biographia. Das ist Kurtze Lebens-Beschreibung Danielis Burii* c. kézirat a berlini Humboldt Egyetem Finnugor Intézetének könyvtárában, Ms. 39, ff. 160–163; a kéziratot tartalmazó egész kolligátum leírása PÁLFY Miklós katalógusában található: *Katalog der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Halle/Saale, 1965, 125–130.) A családi hagyomány „elnemesedése” külön tanulmány tárgya lehetne.

⁵³ Id. BURIUS János, *Micae*, 58, 216–218, ahol a névváltozás oka: „cognomentum post inter Slavos commutatum in Bur et Burius”. A *Micae* szerint Beer László négy gyermekére „allodium et alia partim coemta partim dono data” hagyott, de a vagyon elveszett. Burius Dániel magyar nemeslevélről tud, amely Trencsén megye levéltárában van letéve. Iwanka Borbála nemességéről is csak Burius Dániel beszél.

⁵⁴ Burius Dániel adatai nem mindenben egyeznek meg apja adataival, de a két forrás kiegészíti egymást.

⁵⁵ Utazása előtt, 1655-ben ajánlólevelet kapott (Berlin, Ms. 39, f. 25). Jénában 1657. május 12-én iratkozott be (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, N. F. XII, 314); emlékkönyvvel indult el, melynek bejegyzőit maga sorolja fel (*Micae*, 208). 1657-ben látta Árpád-házi Szent Erzsébet sírját (OSZK, Fol. Lat. 2064, f. 20). Tanári pályájáról: *Micae*, 127, 180–181. Papi állásának megszerzéséről írja apja, hogy míg ő és veje, Parschitius Miklós azon tanakodtak, hogyan lehetne Korponára bejuttatni, kapják a hírt, hogy „elegantissimas conciones duas utraque lingua absoluisti et vocationem oralem accepisti”. (Szucsány, 1666. április 4.) Az apa 1666. április 26-i levele szerint ordinálva ekkor még nem volt (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, II [1903], 139–141).

Németországi hányódásának legfőbb dokumentumai a Lipcsében, Königsbergben és Boroszlóban kelt iratok, amelyek alamizsnagyűjtést engedélyeznek neki és útítársainak,⁵⁶ nem is eredménytelenül: a Burius család fenntartotta magát, a fiatalabb nemzedék iskolába járhatott. Az egyháztörténet-író egyik sógora, Márton 1676-ban Lipcsében, 1683-ban Wittenbergben iratkozott be. Nála sokkal jelentősebb történeti szerepet játszott, és az íróhoz is közelebb állt a másik, Rotarides Keresztély, aki Lipcsében két évig filozófiát hallgatott, segített Buriusnak *Motiven* c. műve sajtó alá rendezésében, majd pedig a már akkor is Berlinhez tartozó Neukölln gimnáziumának konrektora, utóbb igazgatója lett. Nála találtak később a rokonság és az odavetődött magyarországiak ott-hont és támogatást.⁵⁷

A száműzetés okozta lelki válság leküzdése nem lehetett könnyebb az anyagi nehézségekenél: id. Burius János a vallásos lelki élet kifejezéseivel kísértésről, az ördög incselkedéseiről beszél, de nyilvánvalóan más bajokról van szó, melyeken az elmélyült, érzelmes vallásosság, a baráti kapcsolatok ápolása és a folytonos írás megolvasás segítette át. Közben állandóan latolgatta a hazatérési lehetőségeket, figyelte hazájának nagy történeti eseményeit, Thököly harcait és a felszabadító háborúk sikereit.⁵⁸ Fő gyönyörűségét abban lelte, hogy – nem egyedül a száműzöttek között – szorgalmasan olvasott, minden kezébe kerülő könyvből kijegyezte a magyarországi evangélikus egyház történetére vonatkozó adatokat, és kronologikus rendbe szedve, 1685-től egyháztörténeté szerkesztette azokat. Itthoni forráshoz persze nem juthatott, még levelezéssel sem, de a

⁵⁶ Berlin, Ms. 39, f. 32 (Königsberg, 1675. január 3.), f. 34 (Lipcse, 1675. augusztus 11.), f. 36 (Boroszló, 1676. június 10.), f. 38 (Königsberg, 1678. augusztus 23.), f. 34 (Boroszló, 1680. május 31.), f. 43 (Lipcse, 1680. augusztus 1.), f. 48 (Lipcse, 1683. október 8.).

⁵⁷ Rotarides Mártonról: *Die jungere Matrikel der Universität Leipzig 1559–1809*, hrsg. Georg ERLER, II, Leipzig, 1909, 369; *Album Academiae Vitenbergensis, Jüngere Reihe, Teil 2 (1660–1710)*, bearb. Gritz JUNTKÉ, Halle, 1952. – Id. Burius János írja *Einfältige Doch Christlich Wohlmeinende Motiven*, h. n., 1680 (RMK III, 3098) c. művének kiadásáról: *Micae*, 126. – Joachim Felber lipcsei dékán 1680. augusztus 1-jén Burius és Rotarides Keresztély számára kért támogatást: az elsőnél a „facundissima ... Svada in Motivis” találatot elismerésre méltónak, az utóbbinál megjegyezte, hogy több mint két évig filozófiát hallgatott. (Berlin, Ms. 39, f. 43.) 1680-ban együtt látták Árpád-házi Szent Erzsébet sírját (OSZK, Fol. Lat. 2064, f. 20; itt Rotarides teológia-hallgatóként említetik). Burius szóba hozza egy helyen Rotarides Berlinbe vivő útját is. Conrector 1681 előtt nem lehetett, mert ebben az évben Burius szerint elődje még élt: „Admirantur etiam pia scripta Cl. M. [Georgii] Grabow conrectoris Coloniae ad Spream, quem virum ... Spener magni facit.” (Lucius Lajosnak írott levél, 1681. június 10., Berlin, Ms. 39, ff. 165–167.) SZINNYEI szerint 1700-ban rektor (XI, 1216–1217).

⁵⁸ *Micae*, VI (§ III); különösen figyelmet érdemel 1681. június 10-i levele, melyben a legnagyobb elismeréssel ír Spenerről. – Burius körének Thököly iránti szimpátiájáról Lucius Lajos levelei tanúskodnak. 1684. június 24-én egyebek között ezt írta: „Vicini gloriantur Tökölum a suis derelictum et ad castra Imperatoris transiisse, quibus tamen ego fidem adhibere non possum.” (Berlin, Ms. 39, f. 50.) Hasonló együttérzéssel ír egy 1685-i levélben (uo., f. 53).

fáradhatatlanul olvasó jámbor pap idővel valóban kutatóvá fejlődött, és műve máig őriz olyan adatokat, melyeket másutt hiába keresnénk.⁵⁹

Egyháztörténetében egy lista látszik leginkább közelíteni az irodalomtörténet-írás felé, mely „tudós és hírneves emberek katalógusa” címet visel, és azon írókat tartalmazza, akik Magyarországon születtek ugyan, de nem állapítható meg, hogy mikor és hol működtek.⁶⁰ A cím valóban sokat sejtető, de egyúttal félrevezető is: a korai, Jeromos egyházatya *De viris inlustribus* c. művén alapuló irodalomtörténet-írásra megy vissza, melynek művelői a középkor folyamán az egyházi írókat szedték lajstromba, de amelynek vallási koncepciója már a humanizmus korában tarthatatlanná vált és vagy egyetemes írói lexikonná alakult át, mint Conrad Gesnernél és folytatóinál, vagy egyházi szempontjai miatt az univerzalizmusról le kellett mondania, mint a belga Aubertus Miraesnál (*Le Mire*), akinek könyve valóban csak katolikus szerzőket tartalmaz már.⁶¹

Id. Burius János művének szelleme az utóbbi irányzathoz áll közel. Azzal a szerkezeti különbséggel persze, hogy ő az igazhitű írókat (és esetleges ellenfeleiket) más adatok mellett az egyháztörténet kronologikus rendjébe építette be. Javára írható tehát, hogy katalógust szerkesztett azokból, akik művébe – annak tárgyánál fogva – nem fértek be. A lajstromba felvett szerzők tekintélyes része ugyanis semmivel sem ismeretlenebb, mint sok más, s a cím és a tartalom olyan messze áll egymástól, mintha az előbbit egy papi egyháztörténész írta volna, az utóbbit meg irodalmi adatokat gyűjtő profán tudós. Id. Burius János pontosan tudta, ki a listába kétszer is felvett Maximilianus Transylvanus, Tubero, Schödel Márton és Heltai Gáspár, Szikszai Helopoeus Bálint és Károlyi Péter, csakhogy vallásilag vagy közömbösek, egyháztörténetileg érdektelenek voltak, vagy kálvinizmusuk miatt nem látszottak beilleszethetőnek az evangélikus egyháztörténetbe.⁶²

⁵⁹ Lucius Lajos 1684. november 4-i levelében említ neki forrásokat (Berlin, Ms. 39, f. 51), 1687-ben Weissbeck János pozsonyi pap gyűjtött neki anyagot (uo., 68). – A „vir indefessae lectionis” jelzővel ellátott személy Buriusnál Sextius János (*Micae*, XI); önmagáról azt mondja Burius, hogy „singularis scrutator” (uo., 161). – Az azóta elsüllyedt adatok közül említem példaként, hogy id. Burius János máig az egyetlen hazai szerző, aki megemlíti Demosch Mátyás körmöcbányai rektort, a Svédországba vetődött exulánst (144). Rajta kívül csak a „svéd Czvittinger”, Johann SCHEFFER tud róla (*Svecia literata*, ed. Joh. MOLLERUS, Hamburgi, 1698, 315). Műve: *Decas lamentationum Hungariae*, Holmiae, 1674.

⁶⁰ *Micae*, 185–188: *Catalogus virorum doctorum et celebrium, qui in patria nostra Hungaria et extra eam floruerunt, sed ubi et quo tempore, de pluribus inquirere liquido non potuit*.

⁶¹ Kiadta Ioa. Albertus FABRICIUS, *Bibliotheca ecclesiastica*, Hamburgi, 1718.

⁶² Marad persze olyan is, akit tévedés miatt nem tudott egyháztörténetébe felvenni vagy az ott szereplőkkel azonosítani. Torda Zsigmond pl. Sigismundus Pannonius néven 1545-ben, Christophorus Pannonius pedig 1541-ben és 1590-ben Christophorus Preys néven szerepel az egyháztörténetben. A *Catalogus*ban Simon Gelous Transylvanus ill. Christophorus Pannonius a nevük. A *Catalogus*ban külön csoportot alkotnak azok a szerzők, akiket Burius János Simler Gesner-folytatásából írt ki.

A függeléként közölt *Catalogus* a cím és a tartalom nyílt ellentétével határozottan elárulja, hogy a fejlődés az irodalmi anyagot vallási határoktól függetlenül feltáró irodalomtörténet-írás felé van elmozdulóban; még fontosabb azonban, hogy id. Burius előszavában – még egyházas megfogalmazásban, de világi továbbfejlesztésre kész állapotban – kimutatható már az a „nemzeti” ideológia, melynek jelszavait a későbbi irodalomtörténészek pajzsukra írták.

Id. Burius János – Bayer Jánoshoz, Czvittinger Dávidhoz és Rotarides Mihályhoz hasonlóan – úttörőnek tudta magát, mert olyan tárgyról írt, amiről itthon korábbi, rendszeres irodalmat nagyon keveset, néha semmit sem talált, de vallásos képzetkörben élő ember lévén, nem kapta el az ideges türelmetlenség. A hiányt a „szeretett haza siralmas sorsának”, az „ördög incselkedésének” tulajdonította, majd áttért a részletezésre: Pannóniában is voltak iskolák, jámbor és tudós férfiak, de áldozatul estek a háborúnak és az elnyomatásnak; a korábbi irodalom szegényességét művelőinek szegénysége is okozta, mely lehetetlenné tette nekik műveik kiadását. Az egyháztörténetben is érvényes, folytatta, amit Révay Péter írt a magyar állam történetéről: az ősök hősi tetteket vittek véghez, de ezeket az utókor számára írásba nem foglalták. Az exulánsok is hallották nemegyszer új hazájukban, hogy a magyaroknak nincsenek tudósaik, mert hiszen nem írtak semmit.⁶³

Külön paragrafusban, név szerint foglalkozott ezek után Hermann Conring véleményével, amely szerint nemcsak a művelt emberek száma nagyon alacsony Magyarországon, hanem maga a népjellem sem alkalmas a tudományok művelésére, és idézi Behamb János Ferdinándot, aki a latin nyelv itthoni elterjedtségéről tud (még az eke szarva mellett is deákul beszélnek). Id. Burius kijelentette, hogy ő vitázni nem akar, de egy Martialis-sorral tudatja, hogy Conring erősen túloz, és a hasonló ítéletek példájaként,

⁶³ Fontossága miatt és a későbbi szövegösszevetések megkönnyítésére idézem: „dubio procul et illud deplorandum fatum dilectae patriae nostrae, inter velitationes satanae alternatim existentis, fluxit, quod de initiis ac progressu reformatae ecclesiae lutherano-evangelicae vel parum aut nihil scriptum, vel si a vigilantioribus et operosis (uti nullus ambigo) conscriptum, injuria temporum aut socordia nonnullorum interiit. Habuerunt ecclesiae nostrae et scholae in Pannonia eruditione ac pietate viros insignes; sed bella ac pressurae absumserunt, compresseruntque etiam luce dignissima. Accedebat apud multos et paupertas, bonae mentis soror, obicem ponens invulgaribus scriptis. Et fere eadem, qua ecclesias nostras, querimona, uti licet quam ... Petrus de Réva commentario de corona Hungariae indidit, qua ego, pace ejus, sic utor: »Inde (et) ego saepe conqueri et infelicitatem ecclesiae [eredetileg: gentis] nostrae deplorare [accusare] soleo, quod licet majores nostri ingenio (eruditione, pietate) [kimaradt: viribus, ac armis] excelluerint, pauci tamen reperti sunt, qui res patrias literis mandassent, contenti forsitan virtute, quae laudata facere novit, laudari negligit, nec prosperam suorum gestorum memoriam reliquant posteris, ignari prorsus, contemptu famae contemni virtutes.« ... Novi locum et personas, ubi, et quibus objectum est nostris coëxulibus ... talia ... non sine cordolio excipientibus: Hungariam viros doctos non habuisse, quia nihil scripsissent.” (*Micae*, VII–VIII.)

zárójelben idézi John Barclay lesújtó kijelentését a német tudományosságról.⁶⁴ Magyarország kultúrájáról valóban nem disputál: mindössze annyit tesz, hogy egy Melanchthon-disztichon idézésével jelzi, hogy a legfőbb tudomány a vallás ismerete, és hoz egy harmadik verssort is: aki Krisztust ismeri, mindent ismer.⁶⁵

A korponai pap azért nem vitatkozik, mert ez ellentétben lenne egyháztörténeti művének vallásos céljával, s amit mégis mond, hogy ti. a keresztényt nem lehet barbárnak nevezni, olyan ősrégi, hogy már a mi Szent László királyunk barbár jelzővel állította szembe a kunokat keresztény magyarjaival.⁶⁶ Ami valóban új lehetne ebben az évezre-des érvelésben, és ami arra utalna, hogy a középkori keresztény–barbár ellentét nem lehet érvényes többé a XVII. század végén, azt éppen csak jelzi a „statismus” szó, utó-daira hagyva a kifejtés feladatát. Nem kétséges azonban, hogy a következő nemzedék vitáját olyan eredményesen készítette elő, hogy félszázadon keresztül mindenki az ő nyomán haladva írta vitáitait a haza és a nemzet ellenségei ellen.

Ha a XVII. század végi tudós pap teljesítményét a még korábbi századok és a hazai historiográfia általános fejlődése felől próbáljuk felmérni, és – illő tartózkodás mellett – előlegezzük az egyelőre elvégzetlen kutatások feltehető eredményeit, azt lehet monda-nunk, hogy a rendszeres egyháztörténet-írás megindulása annak a folyamatnak része, melynek során a nemesi ország történetírása a korábbi századok valóban nemesi, udvar-ban élő szerzők művelése alól polgári renden levő értelmiségiek kezelésébe került, és a historiográfiai retorika helyét a közlés, a szívós, rendszeres munka foglalta el. Az átala-kulóban levő történetírás egyik átmeneti, s a XVII–XVIII. század fordulóján nagy fi-gyelmet érdemlő ága az egyháztörténet, amelyből nálunk majdnem az egész kultúrtörté-net lexikális anyagát magában foglaló literatúratörténet fejlődött ki, hogy aztán az ál-

⁶⁴ A Conring-idézet – mint előbb a Révay Péteré is – BEHAMB *Notitia Hungariae*, Argento-rati, 1676 (RMK III, 2773) c. művéből való (2, 133); a személyekről: TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita*, Bp., 1969, 73–78. A Barclay-citátum – „Plura [Germani] quam legerint scribunt; et suam famam ex voluminum quae edunt, numero aut magnitudine aestimant” – megtalálható az *Icon animorum*ban (Londini, 1614, 103). – Burius nem akar vitázni: „De summo ... apice eruditionis nationi nostrae appropriando, serram contentionis non reciprocabimus.” (*Micae*, VIII.)

⁶⁵ *Micae*, IX: „Nobis in Hungaria sufficit illud Philippi Melanchthonis:

Non qui cuncta tenet, sed qui scit idonea vitae,
Is nomen docti cur mereatur, habet.

Item illud, omni statismo superius:

Si Christum bene scis, nihil est, si cetera nescis.”

Az utóbbi vers valóban középkori leoninus. (Hans WALTHER, *Lateinische Sprichwörter*, IV, Göttingen, 1966, 849.)

⁶⁶ Céljáról: „Noster scopus est, circa res praesertim nostrae ecclesiae ostendere admirabilis-simum divinae prudentiae beneficium, et solius Jesu Christi gloriam.” (*Micae*, XIII.) – FRAKNÓI Vilmos, *Szent László levele a monte cassinoi apáthoz*, Bp., 1901, 4.

lamismeret, a „notitia Regni Hungariae” keretébe tagolódjék be. A fejlődésben id. Burius Jánosnak az a kitüntető szerepe, hogy a Révay Péter tolla alatt nálunk klasszikus megfogalmazáshoz jutott, de már majd két évszázada ismételtgett kultúrtörténeti válsaszt új összefüggésbe állította, s anélkül, hogy ő maga új feleletet adott volna, olvasóival beláttatta, hogy a régi tarthatatlanná vált. A Szent Korona történetének írója mondhatta, hogy az ősök „ingenio, viribus et armis” nagyszerű tetteket vittek véghez, de elmulasztották azokat feljegyezni;⁶⁷ id. Burius János a nemesi erények helyébe Révay mondatában eruditiót és pietast tett, megemlítette az írástudók hagyományos szegénységét, s egyszerűen nyilvánvalóvá lett, hogy a tétel átfogalmazásra szorul. Figyelmet érdemel az a szövegváltoztatás is, hogy Révay „vádolt”, Burius „sajnálkozott”; éppen elegendet olvasott és hallott száműzetésének éve alatt hazájának barbárságáról, és a korponai pap egyáltalán nem volt abban a helyzetben, hogy az ősök martiális erényeire hivatkozhatott volna.

Az egyháztörténet előszavának jelentőségét tovább növeli, hogy az író úgy exponálta benne a régi kultúrtörténeti kérdést, hogy benne a későbbi vita egyes elemei határozottan kivehetők. Adva van egy támadó, id. Burius Jánosnál Hermann Conring, akinek utóbb a tollharc megindulásához elengedhetetlen „esküdt ellenség” szerep jutott. Neve ma már a tudományos köztudatban sem él nálunk, mert helyét Czvittinger jobban ismert ellenfele, Jakob Friedrich Reimann foglalta el, de ez meg nem tett mást, mint a korábbi Conringot követte, akit még Rotarides is olyan hévvel támadott, mintha tegnap jelent volna meg a könyve.⁶⁸ Már Buriusnál kiviláglik továbbá, hogy a magyar nemzeti műveltség körüli vita szorosan kapcsolódik a kor ama sokkal szélesebb mederben folyó tollharcaihoz, amelyek a német kultúra értéke körül folytak. Conring, az „öselenség” német; Burius azonban nem mulasztotta el az alkalmat és utalt rá, hogy hasonló igazságtalansággal írt John Barclay a németekről, amiben a későbbi kifejtés számára az foglaltatik, hogy német az ellenfél, de német a háttér is, amely keretet ad a „védekezve támadó” magatartásnak és egyúttal fórumot, ahol a hazai műveltség teljesítményeinek polgárjogot kell szerezni. Pontosan ezen a nyomon haladtak tovább id. Burius János kezdeményezésének folytatói: két fia és körük, akiknek kezén az egyháztörténetből kialakult a régi Magyarország literatúratörténete.

⁶⁷ Ez az a pont, ahol megint fel kell hívnom a figyelmet a politikatörténeti kutatások fontosságára. Ezek miatt tartunk ma is ott, hogy Burius János nemcsak az aktuális politikai elmélet kifejtését hagyta utódaira, hanem a mai kutató sem igen tudja megmondani, hogy pontosan mire gondolt. Burius János is mentegeti magát stílusa miatt a *Praemonitio* 5. pontjában.

⁶⁸ Reimann híressé vált „vádja” – hangsúlyozom – közhely. Még sokat idézett könyvében sem mi kapjuk egyedül, hanem az oroszok is: „So wird ... niemand leichtlich in Abrede seyn, dass die literae meliores bis daher in Russland gar aestimiret, und dass daselbst ein Bogen mit Pfeilen, und ein glänzend Schwerdt nebst einem guten Glase mit Brandtwein höher als das curieuseste Buch in der Welt gehalten worden.” (*Versuch einer Einleitung in die historiam literariam*, Halle, 1721–1734, I, 388; a magyarokról néhány lappal előbb: 384–385.) Az orosz kultúrtörténetben azonban Nagy Péternél döntő fordulatot lát.

IV.

Az egyháztörténetből a literatúratörténetbe való áttörés érdeme id. Burius János nagyobbik fiának, ifj. Burius Jánosnak nevéhez kapcsolható. 1667-ben született. Iskoláit Németországban járta; haza sem jött, amikor apja újra elfoglalta a korponai papságot. Egyetemi tanulmányait Boroszló város ösztöndíjával Lipcsében kezdte (1689), s a magisteri cím megszerzésével Halléban fejezte be 1694-ben.⁶⁹ 1696-ban a besztercebányai iskola rektori székébe hívták meg, 1702-ben a város német prédikátora lett. Halálával ez a stallum üresedett meg 1712 márciusában. Főleg az ebbe eddig némileg ismertté a hazai kultúrhistóriában, hogy rektor korában Bél Mátyást tanította, papi minőségben pedig a rózsasági zsinaton kiállt a pietisták mellett; maradandóbb tettek számát azonban, hogy apja halála után gondjaiba vette az egyháztörténetet.⁷⁰

Öccse, Burius Dániel önéletrajza szerint 1688-ban itthon járt, éppen apjuk halála előtt hat nappal érkezett. Hogy már ekkor magával vitte volna a kéziratot, nem lehet határozottan állítani; csupán annyi a tény, hogy besztercebányai konrektor, Pilárik János, az 1690-es években ismerte és használta id. Burius János egyháztörténetét. Mint-hogy pedig ilyen korai időpontból másolat nem ismeretes, nem is nagyon valószínű még, az iskola rektora viszont 1696-tól ifj. Burius János volt, fel kell tenni, hogy apja művét maga vitte oda, és ő tette lehetővé, hogy nevezetes passzusai szellemüknek megfelelő hatást kezdjenek kifejteni a tudományos irodalomban. Nem az irodalomtörténet-írásban ugyan, hanem a magyar történelem iskolai oktatásában, amely a literatúratörténet-írással csaknem egy időben indult meg, és amelynek ez idő szerint legkorábbi szövegszerűen ismert tankönyve Pilárik János *Collegium* c. műve.

A nagynevű papi dinasztiaiból származó, ma teljesen elfelejtett tanár 1687-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol pályája 1690-ig követhető nyomon. 1693-ban Osgyánból került Besztercebánya evangélikus iskolájának konrektori székébe. Mikor a

⁶⁹ Lipcsei éveiről: *Die jüngeren Matrikel der Universität Leipzig*, id. kiad., II, 56. Hallei promóciójáról: *Kurtze Nachrichten von der Stadt Halle und absonderlich von der Universität* (Halle, 1709, 33–34, 132). Összefüggően megírt életrajza KLEIN *Nachrichten*-jében található (I, Ofen–Leipzig, 1789, 25–26).

⁷⁰ Burius Dániel idézett életrajza szerint márciusban kapott meghívást, májusban foglalta el a székét; ROSENAUER Károly levéltári adatai arról szólnak, hogy a meghívólevél április 12-én kelt, június 23-án foglalta el az állását (*A besztercebányai ág. h. ev. gymnasium története = A Besztercebányai ág. h. ev. gymnasium Értesítője*, 1875/76, 14–15). KLEIN idézett művében papságát 1702-re teszi, ROSENAUER (*i. m.*, 26) 1703-ra. Egy üdvözlő vers szerint 1702. január 23-án még rektor volt (Berlin, Ms. 39, ff. 71–72). – Eduard WINTER, *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin, 1955, 214–221. Burius pietista volta miatti vizsgálattal függhet össze egy Berlinben őrzött dátumozatlan levele (Ms. 39, f. 77). Egy levélíró 1708-ban Spener egyik művét kérte tőle megvételre (uo., f. 73). Halálának dátumát Michaelides Sámuel 1712. március 7-i leveléből tudom. (A turócszentmártoni Matica Slovenska kéziratárában őrzött Lautsek-gyűjteményben, XI. köt.)

régi rektor, Felicides Pál 1695 elején meghalt, az újnak, ifj. Burius Jánosnak megérkezéséig maga vezette az iskolát; teljes jogú igazgató akkor lett, mikor az új rektort pappá választották. Bél Mátyás 1708-ban mellé került konrektornak, és az ő halála (1709. december 15.) után kapta meg a rektorságot.⁷¹

A tankönyv eddig előkerült két másolata, egy XVIII. század közepi hivatkozás, főként pedig Clementis Zakariás kis verses magyar történelme, mely Nadányi János *Florusa* mellett Pilárik *Collegiumát* nevezi meg forrásként, arra utalnak, hogy elég ismertnek kellett lennie. Megírásának ideje 1696 és 1702 közé tehető: az első dátum előtt ugyanis Pilárik még nem ismerhette *Collegiuma* számunkra legfontosabb részeinek forrását, 1702 után viszont igazgató lett, és nem írta volna magát a címlapon konrektornak. A *Collegium* kérdés-felelet formában készült; a világi történelem még nem válik el benne az egyháztörténettől. A címlap verzőján mindkét kéziratban másolatban Clementis Zakariás epigrammája áll: a pozsonyiban az eperjesi kollégium „poetices praeceptor”-aként, a budapestiben héthársi rektorként írja magát alá.⁷²

Pilárik János *Collegiuma* akkoriban mint rövid, könnyen áttekinthető és tanítható kompendium hívhatta fel magára a figyelmet; manapság mint az iskolai történelemtani-

⁷¹ *Album Academiae Vitebergensis, Jüngere Reihe, Teil 2*, Halle, 1952. Disszertációjában ocsovai származásának, filozófia- és teológia-hallgatónak mondja magát (*Princeps Observare Leges Fundamentales teneatur*, Vitenbergae, 1689, RMK III, 3591, vö. még RMK III, 3648). Unokatestvére, PILÁRIK Ézsaiás 1676-ban kiskorú gyermekként említi (*De persecutione verae ecclesiae*, Wittenbergae, 1676, RMK III, 2789). ROSENAUER Károly, *i. m.*, 14–26; haláláról: Berlin, Ms. 42, ff. 314–323; KLEIN, *Nachrichten*, II, 391–392.

⁷² Teljes címe: *Collegium Historiae Patriae tum civilis tum ecclesiasticae, per quaestiones succinctae, adornatum opera ... Iohannis PILÁRIK In Gymnasio Neosoliensi Pro-Rectoris*. Egyik kézírata a pozsonyi ev. líceum könyvtárában, a másik az Országos Széchényi Könyvtárban (Oct. Lat. 977, ff. 41–91). Ez utóbbi 1709-ből való másolat. – Szövegéből csak az világos, hogy I. József koronázása után és I. Lipót halála előtt (1687–1703 között) írta. – Inkább arra gondolok, hogy az első szövegében is fennmaradt iskolai magyar történelem, mint arra, hogy ő tanította a tárgyat elsőnek. Rotarides felsorolja ugyanis (*Lineamenta*, 16), kik kezdtek tanítani hazai történelmet (és literatúratörténetet is!), de közöttük Pilárik idősebb kortársait említi (Parschitius Dánielt és Kristófot), magát Pilárikot nem. Ezek az egyelőre elveszettek tekinthető tankönyvek anynyiban hasonlíthatnak a Pilárikéra, hogy együtt tárgyalatott bennük a historia civilis és az ecclesiastica; literatúratörténet talán csak annyi lehetett bennük, hogy felsorolták az ország történetének auctorait, de ez még nem irodalomtörténet-írás, legfeljebb előzménye annak. – A Th. Fulgentius álneven író MARKOVITS Mátyás szarvasi pap idézi *Rubus ardens* c. művében, OSZK, Fol. Lat. 2087, f. 65. – *Sacri Regni Apostolici Hungariae ... Ducum, et Regum ... memoria superstes. Quam ex Floro Hungarico Nadanyi, et Collegio ... Iohannis Pilarik, Rectoris Gymnasii Novisoliensis suo usui rudi Minerva contraxit, nunc vero publicat Zacharias CLEMENTIS, Cibiniensis Hungarus, Caesareofori*, 1706 (RMK II, 2247). – Clementis kéziratosa műve az OSZK-ban; *Illustris Collegii Illustrium Statuum Evangelicorum ... Regni Hungariae In Urbe Fragopoli Urbis in Collegio Gloria Epigrammatibus ornata*, 1707 (Quart. Lat. 1769). Legrészletesebb életrajza KLEIN *Nachrichten*ének III. kötetében található (*Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria*, IV, kiad. FABÓ András, 108–112).

tás, a pedagógia emléke, és mint a literatúratörténet-írás megindulásának egyik fontos előzménye tárgyalható, mégpedig mint a historiográfiába bevonuló új, kulturális patriotizmus legkorábbi forrásszövege. Prolegomenájának első kérdése ugyanis a magyarországiaknak a hazai történelem megörökítése terén szerzett érdemei után tudakozódik, és a rá adott felelet megállapítja, hogy vannak, akik nagyon megvetően, olyan értelemben nyilatkoznak a magyarok tudományos érdemeiről, mintha ennek az állandóan hadakozó országnak tudós literátorai nem is lettek volna, s a lesújtó ítéletet mondó külföldiek között néven nevezi Hermann Conringot, aki egyenesen azt írta, hogy a magyar már nemzeti jelleménél fogva nem törekszik a szellemi javakra.⁷³

A szövegezésből teljesen nyilvánvaló, hogy Pilárik János maga előtt tartotta id. Burius János előszavát, mikor tankönyvének elejét írta.⁷⁴ Ugyanakkor nem lehet állítani, hogy Conringot olvasta (id. Burius sem olvasta), vagy bármi más forrást használt volna, kivéve, hogy ismerte a Révay-citátum eredeti formáját. Bizonyos ezzel szemben, hogy Barclaynak, a XVII. század eleji nemzetkarakterológia klasszikusának még a nevét sem

⁷³ „Viri Patriae nostrae sunt ne commendati de rebus ad eam pertinentibus? – Sunt qui abjecte nimis de Ungaris studiisque eorum (quasi nullos habuisset regnum hoc Martium Viros eruditionis laude conspicuos) sentiunt, propterea quod nihil in literas contulissent, neque voluminum magnitudine famam quaesivissent. Hunc animum reflexit summus rerum civilium Doctor Hermannus Conringius, cum scripsit, non videri indolem Ungaricam sapientiam sectari. De summo quidem doctrinae apice genti nostrae vendicando serram contentionis non recipocabimus; interim omnem prorsus eruditio civibus Ungaris nemo presumserit, nisi ut Martialis verbo utar:

----- Nimium gravis, nimiumque severus. Domestici omnino fuere, quorum stilus res in Patria gestas oblivione exemit, laudati enim exteris, ut nihil de civium nostrorum perditis injuria temporum, quae procul dubio elaborarunt, scriptis nunc dicam. Ceterum licet majores nostri ingenio, viribus et armis excelluerint, fateri tamen cogimur, paucos repertos fuisse, qui res patrias in annales misissent, contentus forsán virtute, ceu scribit ... Comes Petrus de Rewa: qui laudata patrare novit, laudari negligit.”

⁷⁴ Néhány fontosabb szó szerinti egyezés:

Burius (*Micae*, VIII):

„Huc collineant etiam illa, quae gravissimus doctorum civilium summus ... Hermannus Conringius ... prolocutus: »...non videtur sapientiam indoles illa sectari...«”

„De summo apice quidem eruditionis nationi nostrae appropriando, serram contentionis non recipocabimus.”

Pilárik:

„Huc animum reflexit summus rerum civilium Doctor Hermannus Conringius, cum scripsit, non videri indolem Ungaricam sapientiam sectari...”

„De summo quidem doctrinae apice genti nostrae vendicando serram contentionis non recipocabimus.”

A szoros követés további kétségbevonhatatlan jele, hogy Pilárik is idézi Martialis sorát – elrontott formában. Eredetileg (Epigr. VIII, 3, 17):

Scribant ista graves nimium nimiumque severi.

hallotta.⁷⁵ Sokkal fontosabb már most az átvételeknél az, amit ezek mellett, elhagyásokkal és betoldásokkal, az egyháztörténet előszaván alakít. Mert szó szerint átveszi ugyan azt a mondatot, hogy vitatkozni nem akar, de már elhagyja, hogy aki „Krisztust ismeri, mindent ismer”, és ehelyett néhány jelentős bevezető megjegyzés után felsorolja a hazai születésű történetírókat. Listájuk a literatúratörténet szempontjából nem éppen fontos, mert külön hazai és külföldi szerzőkre osztott magyar történeti bibliográfia Schödel Márton *Disquisitió*jának megjelenése óta (1629) létezett, id. Burius János tőle kaphatott kedvet, hogy az egyháztörténet forrásait felsorolja előszavában, Pilárik János meg nem tett mást, mint ahol csak tehette, Schödelt vette át szó szerint.⁷⁶ Sokkal lényegesebb,

⁷⁵ Hogy Révayt bizonyosan ismerte Pilárik, az alábbi összevetés mutatja:

Révay Péter	Burius János	Pilárik János
„licet majores nostri ingenio, viribus, ac armis excelluerint”	„licet majores nostri ingenio (eruditione, pietate) excelluerint”	„licet majores nostri ingenio, viribus et armis excelluerint”

Ha viszont Barclay nevét éppúgy ismeri, mint Martialisét, szavait nem oldja fel a magyarokra szórt rágalmakba:

Burius János	Pilárik János
„Novi locum et personas, ubi, et a quibus objectum est nostris coëxulibus, ... Hungariam viros doctos non habuisse, quia nihil scripsissent... Plura Germani, quam legerint, scribunt et suam famam ex voluminum, quae edunt, numero et magnitudine aestimant.”	„Sunt, qui abjecte nimis de Ungaris ... (quasi nullos habuisset regnum hoc Martium Viros, eruditionis laude conspicuos) sentiunt, propterea, quod nihil in literas contulissent, neque voluminum magnitudine famam quaesivissent.”

⁷⁶ SCHÖDEL Márton, *Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae*, Argentorati, 1629 (RMK III, 1440). Pilárik Behamb kiadásában használta.

Schödel Márton	Pilárik János
„Destructionem Regni Hungariae per Tartaros factam, descripsit M. Rogerius, Epistola in capita divisa, seu ut ipse vocat miserabile carmen, annexum historiae Thuroczii.” „Johannes Sommerus Hungarus Reges Hungariae Carmine descripsit, usque ad annum 1567. Item clades Moldaicas, quas edidit Pareus... Chronologiam Pannoniae Johannes Heroldt, et Abraham Paksay scripserunt. De Attila Nicolaus Olahus Metropolitae Strigoniensis. Felix Petantius Cancellarius de itineribus aggrediendi Turcam. Joannis Sambuci scripta omnibus sunt notissima.”	„Destructionem Regni Hungariae per Tartaros factam, adornavit Rogerius, Epistola in capita diuisa: seu, vt ipse vocat, Miserabile Carmen, annexum historiae Turotzij.” „Joannis Zommeri Reges Vngaricos carmine descriptos, item clades Moldaicas edidit Pareus Chronologiam Pannoniae Johannes Heroldt, et Abrahamus Báksay signarunt. Nicolaus Olahus, Metropolitae Strigoniensis de Attila; Felix Petrantius Cancellarius, de itineribus aggrediendi Turcam. Joannis Sambuci, Tyrnaviensis, Medici Caesarei, scripta, omnibus sunt notissima.”

Pilárik Thuróczyról alkotott ítélete („simplicitate et fide se probat”) végső soron Bongarsiusból való, a szavait Behamb művéből ismerte (19).

hogyan id. Burius János módjára nem emlegeti a sátánt és a gyászos sorsot, mikor Magyarország történetének hazai születésű írói kerülnek szóba nála: historikusaink mindig voltak – jelenti ki –, munkáikkal külföldi elismerést vívtak ki, még többen lennének, ha műveik nem veszték volna el, s csak erre következik Révay Péter még csattanósabbá átfogalmazott, és a nemesi érénykatalógust ezúttal nem nélkülöző mondása.

Pilárik János nemcsak a kultúrtörténeti vitát kezdte azonban meg, hanem a *Collegium* szűkre szabott keretei között a kultúrtörténet-írásunkat sokáig jellemző „bizonyítás”-t is. Már a történetírók között tárgyalt Istvánffyánál kitűnik e szándék, aki a nemesi érénykatalógus szerves folytatásaként megkapja összes címeit, műve pedig azt az elismerést, hogy bármely ókori klasszikussal összevethető.⁷⁷ A továbbiakban az első kultúrtörténeti adatcsoport Pannónia őskeresztényeiről és Jeromos egyházatyjáról tájékoztat; még egyháztörténeti keretben és kronológiailag sem a megfelelő helyen (a hunok tárgyalása után). Egyértelműen világi és művelődéstörténeti viszont Hunyadi Mátyás méltatása, aki Pilárik szerint „Pannóniát második Itáliává akarta tenni”, ilyen a Janus Pannoniusra szánt mondat, az „ékesszóló, de pártos” Werbőczy említése, végül pedig Bethlen Gábor dicsérete, kinek nevével, mint a németes műveltségű szerzőtől el is várható, „a német poéták Phoenix”-ét, Martin Opitzot említi együtt.⁷⁸ Mindez pedig nem rendszertelenül, eldugva, hanem a tárgyalt kor nevezetes tudósai után tudakozódó, önálló kérdésekben.

A *Collegium* azért szolgál rá végül az újbóli felfedezésre, mert a benne valószínűleg először felhangzó kultúrpatrióta-vita valóban erre a műre mint forrásra visszavezethetően gyűrűzik tovább a XVIII. század első évtizedének történetírásában. Helye – az eredendő nemesi felfogású nemzeti történelem –, az első vitázó személye – aki az újból feltámasztott Révay Péter-citátum tanúsága szerint maga sem idegenkedett a nemesi argumentációtól – és a kibontakozó hatás kora – a Rákóczi-szabadságharc – egyformán oda hatottak, hogy a diszkusszió a szoros értelemben vett magyarok és a nemes-

⁷⁷ „Nicolaus Istvanfius, Pannonius, eiusdem Regni Pro-Palatinus, et Octogenarius, miles excellentissimus, praeclare conscripsit historiam Hungaricam, vt possit cum quolibet comparari antiquo.”

⁷⁸ A kiemelt részek: Mátyás „Pannoniam alteram Italiam reddere conatur”; tud a Corvináról. Janus Pannonius: „quod si publicis curis ac procellis non fluctuasset, cum priscis oratoribus ac Poetis certare potuisset”. Bethlen Gábor: „Summae ac diversae eruditionis viros stipendio conduxit, suas ut dictiones ornarent; inter quos Opitium, Poetarum Germanicorum Phoenicem.” – Érdemes megjegyezni, hogy míg Pilárik *Collegium*ában erőteljes vonás a kulturális patriotizmus, Parschitius Kristóf később még szóba kerülő *Tabellájában* eléggé halvány. Mátyás jellemzéséhez pl. semmi eredetét nem ad történeti ismereteinek kiemelése, mert ezt minden politikai író megkívánta akkoriban egy uralkodótól, asztrológia iránti érdeklődését valószínűleg azért említi, mert tudott Regiomontanus magyarországi kapcsolatairól (91–92). Bethlen Gábor „princeps magnanimus et felix”, de az OSZK egyik példányába egy XVIII. századi olvasónak kellett bejegyeznie Debreceni Ember Pál Lampe neve alatt megjelent egyháztörténetéből, hogy a gyulafehérvári könyvtárat „ad imitationem Coruini regis” alapította (165).

ség védelme felé tolódják el, noha a vitázók nem nemesek és nem is született magyarok voltak.

Clementis Zakariás valósággal „scythia nemzetnevelés”-t végzett a kuruc-kori Kés-márkon megjelent könyvében, amelyben a beszercebányai konrektor szelleme jobbra csak a nemesi erények egyes új vonásainak erőteljes megfogalmazásában jut kifejezésre. Igaz, ebben aztán olyan határozottan, hogy a füzetke néhány passzusa akár az 1790-es nagy felzajdulás idején is időszerűen hangozhatott volna konzervatív szájakban. A szerző, valószínűleg Parschitius Kristóf mintájára, versbe szedte a magyar királylistát, de hasonló formában eléje tette a hun és a magyar vezérekét is, majd pedig Sommer Jánosig és Zsámboky Jánosig visszanyúló hagyományt követve mindegyikre epigrammát írt.⁷⁹ Irodalmilag leginkább az értékelendő nála, hogy a história részletes megverselését utódaira hagyja, s ezzel mintha a XVIII. század későbbi évtizedeinek történeti epikáját készítené elő; ugyanebben a nemzeti témakörben mozog, mikor azzal a kijelentéssel lép meg, hogy műve (egyebek között) azért méltó olvasói figyelmére, mert magyar a szerző.⁸⁰ A nemesi nemzet-szemlélet bizonyos modernizálódására és egyúttal Pilárik János iskolai *Collegium*ának aktualitására vall, hogy Clementis szerint nem ember az, aki országa történetét nem ismeri, az örök boldogságot is megtagadja attól, aki hazáját elárulja, majd az atyák nemes egyszerűségét és komolyságát kéri számon az utódokon, s azt állítja, hogy ha a szomszédok meg nem rontották volna az ősi erkölcsöket, már az egész világot Magyarországnak hívnák.⁸¹

⁷⁹ Királylistája Nadányival megegyezően IV. Ferdinánddal szakad meg. SOMMER János műve: *Reges Hungarici*, Wittebergae, 1580 (App. H. 478). ZSÁMBOKYÉ: *Reges Vngariae*, Viennae, 1566 (RMK III, 557). Mátyásnál azt szedi versbe, hogy „meghalt Mátyás király, oda az igazság”. („Omnia Matthia cumque cadente cadunt.”)

⁸⁰ A címlap verzóján, *Ad Pubem Hungaricam* cím alatt írja:

----- cunctamque ab origine gentem
Hungaridum cano succincta brevitate relinquens
Singula grandiloquis post me memoranda Poëtis.

Ugyanitt:

Accipite, atque animis infigite protinus altis
Hungaridae Hungaridum, vel ob hoc quod et Hungarus Author.

⁸¹ *Ad ignaros rerum Patriae* cím alatt:

Prima suae Gentis qui nescit quae sit origo:
Ille mihi nullus jure videtur homo.

Hogy Hungaria „terra benedicta”, már a középkori krónikában megírták (*Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. Emericus SZENTPÉTERY, Bp., 1938, I, 288), Clementis azonban túltesz forrásán, Thuróczyon:

Hungriam ergo negans benedictam quisquis es, opto
Luce ut in extrema sis maledictus homo.

A kis könyv valószínűleg annak a nemesi közönségnek szól, amely jóindulattal figyelt és támogatta a kultúrpatriótákat, és új gondolataikat a maga hagyományos képzeletéhez társítva fogadta magába. Ha ilyen réteg nem lett volna, s ha a polgári rendhez számító írók a patriotizmus általuk képviselt új elemét máris szöges ellentétben érezték volna a tradicionális „nemesi nacionalizmussal”, Czvittinger nem ajánlotta volna a *Speciment* Hont megye nemességének, és Pilárik János egyik tanítványa, Jessensky Dániel, nem írt volna levélförmában írott értekezést, hogy Otto Frisingensis akkor már hat évszázados Magyarország-képét megcáfolja,⁸² és nem áldozott volna a más hazai népeknek szánt részeket felülmúlóan hosszú lapokat a született magyarok védelmére.

Az iratának címzettje Christian Peschek, a cseh emigránsok és a Németországban megforduló szlovákok ismert pártfogója, aki bejárta Magyarországot, és 1706-ban pap-ságra szóló meghívást is kapott; megírására egy három évvel korábbi drezdai beszélgetés adta a közvetlen ösztönzést.⁸³ Jessensky Dániel cáfoló érvekért a hazai szerzők közül főleg Otrókosi Fóris Ferenchez fordult, idézi Opitzot és Hofmannswaldaut, Martin Zeillert és a soproni származású wittenbergi professzort, Röschel Ker. Jánost, akit a „haza díszé”-nek nevez.⁸⁴

A Mores et Cultus Hungarorum c. verse így kezdődik:

Suscipe Pannonidum Proles sine crimine mores,
Qvos antiqua Patrum pauper origo tulit.
Parca tibi sint verba, suos habeantque lepores,
Aëra non dextra, nec pede pingue solum.

A Hungaræ Gentis Studium végén:

Ni vicina bonos docuisset temnere mores,
Progenies, Mundus jam foret Hungaria.

⁸² *Viro Clarissimo ... Christiano Pescheckio ... S. P. D. eumque ad Castigationem Justo iniquioris de Vngaris iudicii, ... invitat* M. Dan. JESSENSKY Thuroczio-Vng., Palæo-Dresdae, (1708), RMK III, 4630. Személyéről: SZINNYEI, V, 503–504. Bartholomæides szerint 1701. szeptember 30-án iratkozott be Wittenbergben. Klanicza Márton említi, hogy 1701-ben újróludvölz verset írt Besztercebánya vezetőihez, egyebek között Burius Jánoshoz és Pilárik Jánoshoz (*Monumenta Evangelicorum*, III, 289–290). Otto Frisingensis mondata: „Sunt autem ... Ungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces” (*Gesta Frederici I. imperatoris*, rec. G. WAITZ, ed. 2., Hannoverae, 1884, 40). A vélemény összefüggéséről: TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita*, Bp., 1969, 28–29.

⁸³ Christian Peschekről: Eduard WINTER, *Die tschechische und slowakische Emigration*, főleg 210–211, 237–238. Jessensky írja Peschekről: „Enim vero et Vngariam peragrasti, multum adolescentulus culturam melioris ingenii quaerendo, et cum Ungaris vitam Academicam vixisti, et adhucdum cum iis commercium literarium continuas. Testor venerabilis Kermanni canos, atque Tuam benevolentiam: quae ni sint, i. e. nisi ille ad Te, Tu ad nos novitates emitteres, omnino faciem Patriae, filius, fuissem dudum ignoraturus.”

⁸⁴ „Altior a nobis Phoebus vehementias urit (scribit Opitius in epistola Poëtica, qua Amicae Asteris nomine Balthasaris Venatoris de se rescribendum itidem Carmine provocantis temerita-

Az öt részre osztott cáfoló iratból csak a kultúrtörténeti fontosságú argumentumokat emelem ki. Közéjük tartozik, hogy az író – Clementis Zakariással megegyezően – a barbár szokásokat természeti egyszerűséggé értelmezi át (*nativa simplicitas*), majd a barbárságot – tipikusan egyházas séma szerint – a pogánysággal azonosítva megjegyzi, hogy elmarasztalás legfeljebb a régi scythákat illetheti miatta, akik az „evangélium és az irodalom fényét” nem ismerték. A jelen Európájának legműveltebb népei „barbárok” voltak – folytatja ezután modernebb érveléssel – a népvándorlás korában, a régi egyszerűség megőrzését viszont aligha lehet barbárságnak minősíteni; Tacitus még barbároknak festette a németek őseit, az utódok azonban a műveltségnek olyan magas fokára jutottak, hogy hasonló sem igen akad hozzájuk.⁸⁵

Ami a magyarok nyelvét illeti, Jessensky Dániel felveti a kérdést: az országban beszélt hét nyelv közül vajon melyik került a vádlottak padjára? Bizonyára a „tulajdonképpen” magyar – állapítja meg –, és a következő okoskodással kel védelmére: ha barbár, barbárnak kell lennie azoknak a nyelveknek is, amelyekből leszármazott. Otrókocsi Fóris Ferenc azonban a héberből eredezteti, Comenius, Stiernhielm, Leibniz és J. J. Eccard a finnől, Spiegel és Bödiger a szlávól és a gótból; minthogy azonban egyik említett nyelvről sem lehet mondani, hogy barbár, nem lehet az a magyar sem.⁸⁶ Ezekről a dolgokról leghelyesebb azt mondani, amit egy írónál olvasott: az istennel spanyolul kell beszélni; a fejedelmekkel olaszul a nyelv méltósága miatt; a nőkkel franciául könnyedsége miatt; az ellenséggel végül – megfélemlítésére – németül, lengyelül és magyarul.⁸⁷

tem castigabat)”; Hofmannswaldaué: „Denn wie die Sonne schwärzt, und doch auch bleichen kan, sic acute Hoffmannswaldau in epistola Heroum, Helden-Briefen, sigillatim in literis Zuchtheimine ad Tugenand i. e. Philippinae Vesperinae, Augustanae Patritiae ad Ferdinandum, Ferdinandi I. filium.” – Röschelt Jessensky *Colossus Anagrammaticus* c. művében (Vitenbergae, 1703, RMK III, 4430) említi mint „Pannoniae gloria prima meae”.

⁸⁵ „Quod ad mores attinet, inficias quidem ire nolo, mores nostros ad genium seculi, vel Germanorum sagacitatem usquequaque edolatos non esse, nisi nativa illa simplicitas commercio nationum civiliorum exolescat; sed tamen assentior Mart. Zeileri Hungariae, quae ... fatetur hoc Ottonis iudicium meliori jure avitis Scythis (adde, priusquam luce Evangelii et literarum colustrarentur) competere. Nam quae de castigandis majorum moribus scribantur, non modo Vngaros non eximo, sed nullam pene sub sole gentem. Etiam illorum populorum, qui nostris temporibus Civilitatis Studiosissimi sunt, primores ab illa abhorrebant. Quo longius a nostris seculis recedunt, eo propius accedebant ad simplicitatem vitae atque morum, quae, jurene an injuria? multis barbaries audit.” Tacitus a németeket barbároknak festette, „quorum tamen progenies ita hodiernum exulta est, ut nullam gentem ferant Superiorem, imo vix quam parem.”

⁸⁶ „Posset ... hic quaeri, quamnam Vngarorum linguam Otto, ut barbaram traducat, quum earum tot sint, quod (= quot) populi ibidem pedem fixerunt. Vngaria enim nationum quaedam sedes est. Multas diversissimas linguas complectitur, paulisper diversas, plures ... Hi propemodum omnes ... se Vngaros nominant. Quae igitur harum linguarum barbara erit? omni procul dubio, Vngarica proprie sic dicta. Ast vero hac ratione matrix quoque ejus barbara dici deberet.” Feltűnő, hogy a finnugor nyelv „nemes” voltán átsiklik.

⁸⁷ BOUHOURS más formában ismeri e mondást (*Les entretiens d'Ariste et d'Eugene*, Paris, 1962, 42). A változatokat érdemes lenne összeállítani.

V.

A régi Magyarország kulturáltságát a külföldi támadókkal szemben védelmükbe vevő első írók tehát történészek voltak. A legelső közöttük, Pilárik János besztecebányai rektor, igazgatója apjának, id. Burius Jánosnak egyháztörténetéből kiindulva kezdte a kultúrtörténeti vitát, amelynek első maradandó eredményeként kultúrtörténeti fejezetek (ill. kérdések) kerültek a magyar historiába; folytatói azonban nem a literatúratörténeti anyag bővítésével haladtak tovább, hanem arról kezdtek nemzetkarakterológiai vitát, hogy alkalmas-e a (nemesinek értelmezett) magyar jellem a kultúrára, és hozzáláttak a „nemesi eszmény” újabb átfogalmazásához. Új gondolataik között talán az áll legnagyobb jövő előtt, amely az udvarházi és falusi életet, a katonás és paraszti bárdolatlan-ságot „természeti egyszerűség”-gé értelmezte át, és így igyekezett a tagadhatatlan elmaradottságot legalább erkölcsileg igazolni. A műveltség bizonyítására azonban a literatúratörténet volt a legalkalmasabb, amelyet id. Burius János fia, ifj. Burius János alapított meg. Ugyancsak apja egyháztörténetéből indult ki, mikor az új tudományszakot megteremtette: övé a történeti érdem, hogy áttört az egyháztörténetből a vallásilag teljesen közömbös literatúratörténetbe.

Készülő irodalomtörténeti művét először öccse, Burius Dániel említi, *Schediasma de eruditibus Hungaris* címmel, amiben a ma szokatlan szó gyorsan, nem részletezően készült feldolgozást jelent; Rotarides Mihály egy fogalmazványát találta meg valami vargánál Besztecebányán. Mint kész, befejezett, levél formájában megírt munkát Bél Mátyás említi elsőnek 1718-ban megjelent német nyelvtanának előszavában. Az ő szövegére vezethető vissza a valószínűleg utólagosan adott cím, ami aztán Klein *Nachrichten*ének közvetítésével került forgalomba.⁸⁸

A pozsonyi polihisztor a latin nyelv hazai elterjedéséről beszél a minket érdeklő helyen. Megjegyzi egyebek között, hogy deákságunk bizony erősen helyi színezetűvé vált az idők folyamán, de ha valaki megreformálására törekszik, ugyanazt az ellenszenvet hívja ki maga ellen, mint aki a „régijó szokásokat” akarja megváltoztatni, pedig hát a régi helyett csak a még régebbit szándékszik jogaiba visszaiktatni. A helyes latinság megromlásának ideje alatt persze nem hiányoztak Magyarországon a jó latinisták sem – folytatja –, akik Ciceróval is versenyre kelhettek volna; ha őket utánoznánk, nem kétséges, hogy barbárságunk híre előnyünkre változnék meg. A szülőknek, sajnos, egyedül arra van gondjuk, hogy gyermekeik a négy hazai nyelvet (latin, magyar, német, szlovák) megtanulják, a magasabb fokú ismeretek megszerzésével senki sem törődik, noha tehetségekben nincsen hiány – fejeződik be Bél Mátyás előszavának itt ismertetésre érdemes

⁸⁸ BÉL Mátyás, *Institviones lingvae Germanicae*, Levtschoviae, 1718, 16: „Peruellem, lucem aliquando aspiceret, viri, dum viueret, doctissimi, M. Iohannis Buri Neosoliensis Ecclesiastes Germanici epistola, ad reuerendum Georgium Ericum Weissbeck, Ascanensium pastorem disertissimum, de eruditibus Hungaris, exarata.” KLEIN, *i. m.*, I, 26.

részlete.⁸⁹ Ebbe a cicerói latinságú magyarországiakról szóló részbe, egyetlen lábjegyzet erejéig, kapcsolódik bele ifj. Burius János neve, mint akinek van egy műve, amely felvilágosítást ad, kik voltak a legjobb hazai latinisták.

Első átolvasásra kitűnik, hogy Bél teljesen otthonosan mozgott a Magyarország tudományosságának értéke körül Pilárik János óta folyó vitában; egészen bizonyosan tudott Conringnak a magyar jellemről vallott lesújtó véleményéről is, különben aligha említette volna jegyzetben – Ransanus elismerő mondatát. Ő és elődeinek magatartása között a különbség egyedül abban áll, hogy a hazai elmaradottságnak és a viszonyok szegényességének felismerése után Bél reformprogramot kezd kialakítani, mely itt egyebek között a latinság klasszicizálásában, az oktatási rendszer megváltoztatásában valamint a társadalmi osztályok és kultúra összefüggésének elődeinél világosabb felismerésében mutatkozik meg.⁹⁰ Szavaiból az is világos, hogy ifj. Burius János *Epistolája* a hazai kultúra értékét és értékelését is magában foglaló patriotizmus körébe tartozik; ennek része a hazai latinság védelme, és – Bél Mátyásnál – megreformálásának szándéka. Ifj. Burius János fellépésével ezek szerint a kultúratrióta-vita sajátosan irodalmi területre, a hazai latinságára tevődött át, és azon irodalomtörténeti érvekkel, a jó latinságú íróknak legalábbis felsorolásával folyt tovább. Hogy aztán az *Epistola* egyedül erről szól-e, s hogy a témát milyen mélységben és terjedelemben fejtette ki az „első irodalomtörténet-író”, Bél szavaiból nem derül ki. Teljesen világos viszont, hogy a pozsonyi tudós az *Epistolát* jónak, kiadásra érdemesnek tartotta. Tudatja még, hogy a levél címzettje Georg Erich Weissbeck, ascherslebeni pap, barátja Bélnek és nyilvánvalóan ifj. Burius Jánosnak.

Közvetlen kapcsolatokról adatok nem ismeretesek, de a Burius és a Weissbeck család összeköttetése alapján szíves jó viszonyt tételezhetünk fel. Az első Magyarországon felbukkanó Weissbeck, János nevű, 1638-ban Ausztriában született, és 10 éves korában, az ottani ellenreformáció elől menekülve került hozzánk. 1659-ben Wittenbergbe ment, hazatérése után a Vas megyei Királyfalván lett pap. A nagy protestánsüldözés után Pozsonyban lelkészkedett; itt halt meg 1695-ben. Egyik fia, Johann Ferdinand, 1687-ben Tübingenben iratkozott be, utóbb nemescsói papként ismeretes; neki és apjának szól Peter Dietrich és Apelles Pál anagrammagyűjteményének ajánlása 1689-ből. A másik, a

⁸⁹ A latinság Bél kifejezése szerint „nouum quendam habitum apud nostros adepta est”. A helyi változások problémája a humanistáknál vetődik fel először élesen; hogy a megszokott idiómát nemzeti sajátágnak tekintették, frappáns példával mutatja be Paul LEHMANN, *Erforschung des Mittelalters*, München, 1959, 58. Bél jól fogalmazott ellenvetése a nyelvi konzervativizmus ellen: „odia colligunt, tamquam quibus vetera sordeant, sola probentur recentia; si tamen barbaries ... non multo recentior est”. – A magyarországi latinság megreformálásának kísérleteiről a kritikátörténetben bőven lesz szó. – A magyarok tehetségéről szólva Bél Ransanus ama helyére utal, amit egy korábbi tanulmányomban már idéztem (*Extra Hungariam non est vita*, Bp., 1969, 25).

⁹⁰ Bél az elmaradottság okairól: „plerorumque studia solius tractatione grammatices debent contineri. Causam si quaeras, in promptu est: ditioribus nimirum lautior fortuna, pauperioribus, res angustae domi, ... remoram iniicit.”

minket érdeklő Johann Erich (Ehrenreich), Lipcsében tanult, majd pozsonyi konrektor lett; Klein szerint „különböző nehézségek miatt” elhagyta városát, Brandenburgba ment, ahol Aschleben, Aschersleben papja, végül haláláig (1746) halberstadti generális szuperintendens.⁹¹

Az apák kapcsolatát Weissbeck János egy levele tanúsítja, melyben egyebek között az id. Burius János kérésére Pozsonyban kezdett egyháztörténeti gyűjtésről esik szó; fiaik – ha másutt nem – talán a lipcsei egyetemen is találkozhattak. Teremthetett kapcsolatot a két fiatalember között a pietizmus: Weissbeck pozsonyi konrektor korában, 1699. január 26-án, levelet írt Franckénak, Halléból kérve tanácsát, hogyan modernizálja városának iskolaügyét, és természetesen az a körülmény, hogy Pozsony és Besztercebánya, itthoni működésük színhelyei, nem estek messze egymástól.⁹²

De még ha a két személy kapcsolatáról szóló híradást további bizonyítás nélkül elfogadja is az olvasó (mert elvégre Bél Mátyás ifj. Burius Jánost és Weissbecket egyformán jól ismerte, és szavaihoz ebben a vonatkozásban nem férhet kétség), az már valóban bizonyításra szorul, hogy a levél tartalmának megfelelő-e a gondolatmenet, amelyben idézte a pozsonyi polihisztor. Az *Epistola* ugyanis csak abban az esetben tekinthető valóban irodalomtörténeti műnek, ha az író és a címzett egyformán tanújelét adta, hogy patriotizmusuk (közösségi tudatuk) a hazai kultúra értékelését és összehasonlító vizsgálatát is magában foglalta. Éppen ezt vonja kétségbe Rotarides Mihály, aki mindkettőt bűnös hanyagsággal, majdnem e gondolat elárulásával vádolta.

A félszázaddal későbbi magyar literatúratörténész felkereste Halberstadtban Weissbecket, és látni akarta ifj. Burius János *Epistoláját*. Nemcsak tudott létezéséről, hanem, mint említettük, egy besztercebányai vargánál rátalált fogalmazványára is. A halberstadti generális szuperintendens azonban – Rotarides előadása szerint – háládatlanul mutatkozott korábbi hazája és honfitársai iránt, levetközte „magyaros vendégszeretetét”, és még csak arra sem volt hajlandó, hogy megmutassa neki a nála levő tisztázatot.⁹³ Rotarides ezek után saját példányára alapján mondott ítéletet az *Epistoláról* könyvé-

⁹¹ KLEIN, *Nachrichten*, I, 426–443; Johann Weissbeck aláírása Mittuch emlékkönyvében, OSZK, Oct. Lat. 122, f. 163. Petri DIETERICI ... et Pauli APELLIS Igloviae Pannonii *Exercitium poetico-anagrammaticum privatum*, ... editum a Paulo APELLE, Brigae, 1689 (RMK III, 3551); BURIUS, *Micae*, 109. Johann Weissbeck az evangélikus egyháztörténetben főleg Spinola uniós törekvései kapcsán kerül szóba. RIBINI János, *Memorabilia*, II, Posonii, 1789, 79–94; ZOVÁNYI Jenő, *Cikkek a teológiai lexikon számára*, Bp., 1940. – *Die Matrikel des Universität Tübingen*, Band 2, 1600–1710, bearb. Albert BÜRK-WILLE, Tübingen, 1953, 410.

⁹² KLEIN, *Nachrichten*, I, 25–26; *Die jungeren Matrikel der Universität Leipzig*, II, 488, 1693-ban; aláírása: Oct. Lat. 122, f. 344 (Lipcse, 1697. május 13.); Berlin, Ms. 39, f. 68. WINTER, *i. m.*, 203, ahol G. E. Weissböck a neve.

⁹³ *Lineamenta*, 197: „primae, dictae Epistolae, liturae, quas Nesolii, apud sutorem quendam repertas, possideo” – írja; valamivel előbb saját példányát „prima ipsius et nondum descripta elaboratio”-nak mondja (196). Weissbeck „penitus naturam, in primis hospitalitatem Hungaricam exuit” (196). Nem érdektelen tudni, hogy id. Burius János „szlávós” vendégszeretetről ír a *Micae*-ban (101).

ben: nem más az, mint hanyag kivonat az apa egyháztörténetéből, majd a jegyzetben – túlzás nélkül lehet mondani – minősíthetetlen hangú támadást intéz ifj. Burius János ellen, aki apja felbecsülhetetlen értékű anyagát szétszóródní hagyta, és papi ember léteére nem azzal törődött, hogy nyomtatásban jelentesse meg az egyháztörténetet, hanem silány irodalomtörténetet írt.⁹⁴

Tudta, hogy véleménye ellentétben áll a korábbi nézetekkel: Czvittinger megírta, hogy ifj. Burius János dolgozik apja művének kiadásán, Bél az *Epistolát* kiadásra tartotta érdemesnek. Czvittingerről azt állította tehát, hogy „tévedett a jó ember”, Bélről meg azt sütötte ki, hogy bizonyára nem is olvasta a művet. Az előbbiről azonban tévedést feltételezni nem nagyon lehet, mert 1696-ban magántanítványa volt Boroszlóban, tehát személyesen ismerte, becsülte, s ezen túl még kortársaktól is hallotta, hogy valóban dolgozik apja egyháztörténetének kiadásán. Bél szavaiból meg annyi teljesen világos, hogy az *Epistolának* legalább egy részével tisztában volt, ha azt nem állítja is egyenesen, hogy az egészet tüzetesen át tanulmányozta.

Különös ezek után, hogy maga Rotarides sem elsősorban az egyháztörténet megjelenésének elmaradása miatt támadja ifj. Burius Jánost, hanem mert szétszóródní hagyta apja hagyatékát. Éppen saját irataiból tudhatta azonban, hogy a Burius-hagyaték 1716-ban még együtt volt: Bél ebben az évben János öccsétől, Dánieltől, Bocatius egy művének másolatát kérte, majd ugyanebben a levélben, kifejezetten a megboldogult Burius papírjai közül, egy iskoladrámát, amit annak idején együtt vittek színre.⁹⁵

Ma már bajosan dönthető el, hogy Georg Erich Weissbeck hogy fogadta Rotarides Mihályt Halberstadtban; bizonyos azonban, hogy ifj. Burius János dolgozott apja egyháztörténetének kiadásán, gondolt sajtó alá rendezésére, s ha nem nyomathatta is ki, legalább megőrizte azt. Nem áll meg az a vádpont sem, hogy apja iratait és másolatait (apparatus literarius) szétszóródní hagyta. Ami e helyreigazítás után Rotarides dühös kifakadásából történeti tényként értékesíthető, egyrészt a *Lineamenta* írójának lelkiállapotára és a literatúratörténetről vallott felfogására vet fényt, másrészt ifj. Burius János forrását árulja el.

Rotarides elkeseredett furorjára csak utalni lehet ebben az összefüggésben: kilátásba helyezni, hogy a készülő tudománytörténet majd bővebben beszél róla, és remélni,

⁹⁴ A levélről: „quae ... in Epistolam Weissbeckio inscriptam congesserat, illa certe omnia ex Parentis sui MSS. et quidem negligenter exscripsit”. (*Lineamenta*, 189.) – „Male enim, imo pessime, homo iste [Burius jun.], parum religiosus, cum famae Paternae, tum in primis bono publico ... consuluit, dum ... instructissimum ... Apparatum Literarum dissipavit ... Verbi Diuini ... Ministro, et quidem Collectoris dicti ... thesauri filio, Ecclesiastica Literariis praeferenda erant...” Az ifjabb Burius „ingentem Parentis sui Ecclesiastico-Literarium Apparatum iniquissime, toto vitae tempore, in ergastulo detinuit. ... Vt adeo nulla prorsus ratione hic Vir, a graui supinae negligentiae, et irreligiositatis, vt ita dicam, crimine, excusari, ne dum liberari possit.” (196–197.)

⁹⁵ A levél Pozsonyban, 1716. január 17-én kelt (Berlin, Ms. 39, f. 84). A hagyatékra vonatkozó mondat: „orabis affinem Tuam, vt ex Manuscriptis Beati Burií nostri, Actum illum Comicum, quem nobiscum solemnem produxerat, mihi permittat. Pretium non frustrabor.”

hogy egyszer egy nagyobb korszak összes idevonható jelenségeit feldolgozza valaki, mert véleményem szerint egy rendszeresen soha nem tárgyalt, a XVII. század közepe tájától a XVIII. század végéig nyomon követhető, társadalmilag determinált, főleg tudósok körében tapasztalható, sajátos lelki tünet nyilvánul meg benne, mely jóval egyetemesebb, mint az irodalomtörténet-írás úttörőinek köre, bár rájuk is jellemző.

Az indulat azonos eredetűnek látszik a filozófus Bayer Jánoséval, aki megbélyegző értelemben „ora Scythica”-nak nevezte hazáját; feltehető róla, hogy a történeti helyzetnek és az egyéni hajlamoknak megfelelően módosult, és valószínű, hogy nemcsak az itt felvett kezdő- és végponton mutatható ki, hanem valamiképpen meg kell lennie a literatúratörténet-írás és a tudománytörténet más úttörőinél is. Ha a fennmaradt források nem beszélnek róla, vagy szűkszavúságuknak tulajdonítandó, vagy annak kell betudni, hogy eddig nem figyeltünk eléggé rájuk.

Mindenekelőtt a rendi keretek között élő polgári értelmiség indulatának nevezném, amely a legszentebbnek érzett alkotói szándék és a hazai valóság konfliktusának hatására jön létre, a „patria dulcissima”-hoz való ragaszkodás, az iránta érzett polgári kötelesség és a közjó előmozdítására törekvő igyekezet meg a szegényes itthoni és a sokkal kedvezőbb külföldi viszonyok összehasonlítása adja meg az egyre fokozódó feszültségét. Azt hiszem, Rotarides nyilatkozatait tipikusaknak lehet tekinteni, ha talán alkati diszpozíció következménye is nála az a mániákus gondolat, hogy életére törnek.⁹⁶ De még ennek elismerése mellett is nehéz elzárkózni attól a gondolattól, hogy Bayer Jánostól Rotarides Mihályig az alkotó értelmiség lelki válsága mélyült, idegeinek feszültsége a nacionalizmus korának küszöbén már-már a pattanásig fokozódott.

A leküzdhetetlen lelki konfliktus élesedésének oka alighanem az alkotási, újítási vágy növekedése és ezzel párhuzamosan a körülmények nagyobbban érzett ellenállása lesz; megvan azonban a maga társadalomtörténeti és tudománytörténetileg jól megragadható oka is, amit a szélsőségesen érzékeny és emiatt nagyon szókimondó Rotarides úgy fogalmaz meg, hogy az ifj. Burius János nem tett mást, mint hogy rosszul kivona-

⁹⁶ *Lineamenta*, IX: „Amor patriae, omnium carissimae, innatus, et adhuc integre incorrupteque conseruatus; boni item atque ingenui ciuis officium, decusque praecipuum, quod est, ea parte Reipublicae Domesticae, in primis Literariae, succurrere velle, ... argumentum ... aggredi me coëgerunt.” Rotarides maga többször hangoztatja elsőségét (VIII, 6). – A haza és a külföld viszonyára idézem egyik frappáns megjegyzését: „Certe apud Exteros longe facilius integrae Bibliothecae comparantur, quam vel aliquot Libelli, in primis Theologici, in Hungaria.” (223.) – „Hic opprimi me onere laboris difficillimi malo, quam id, quod amor patriae, boni ciuis officium, Eruitorum querelae, et iniqua nonnullorum gentis nostrae accusatio, semel imposuit, deponere...” (*Lineamenta*, 6.) – „Neque licuit omnia et singula, propter maximam animi perturbationem, corporis imbecillitatem, et alia infinita pene incommoda, ita, vti voluissemus, digerere, atque accuratius elaborare” (*uo.*, XVI); „magna animi perturbatio” fordul elő a VII. lapon is. Az életveszélyről: „Veritas ... quam illustrare, ac pro virili vindicare ... constitui, odium, odium periculum, periculum vero plerumque necem parit. Crede mihi, haud ita pridem ... periissem, nisi Deus, malitiae coniuratorum frenos iniecisset, et me, vna cum chartis meis, ingenti aere prius iam redemptis, ... contra omnem humanam spem eripuisset...” (*uo.*, 224).

tolta apja egyháztörténetét, pedig jobban tette volna, ha papi ember létére nem ártja bele magát a literatúratörténetbe. Mindkét kritikai megjegyzéssel az irodalomtörténet-írás egyháztörténeti eredeztetésének már eddig többször szóba került, de kellőképpen még ki nem fejtett kérdése vetődik fel újból.

Rotaridesnek feltétlenül igazat lehet adni abban, hogy az ifj. Burius János apja egyháztörténetének adataiból állította össze a maga *Epistoláját*: ő maga is kijegyezte annak irodalomtörténetileg értékesíthető adatait *Micae micarum Burianarum* címmel Pozsonyban, 1742-ben.⁹⁷ Tagadhatatlan, hogy mindketten jó forrásművet vettek elő. Rotarides azért, mert több mint 500 negyedréti lapra terjedő használható adattömeget talált benne, ifj. Burius meg azért, mert az áttörés neki tulajdonítható aktusához, mint láttuk, mindent előkészítve talált benne. Ha nem kivonatolt is minden literatúratörténetileg értékesíthető adatot, éppen elég érdem neki, hogy felfedezte az irodalomtörténetet az egyháztörténetben, és rátapintott egyik lényeges kérdésre is, a magyarországi latinságéra. Kellett aztán lennie valaminek a kor alig ismert „tudományos közszellemében” is, amely azt kívánta, hogy az új ötletek, gondolatok schediasma- vagy levélformában írott disszertációkban jelenjenek meg. Jessensky Dánieltől a még tárgyalandó német Cramerig és Bél Mátyásig ebben a dolgozatban is akad rá példa. Ha pedig valaki Czvittinger *Specimenét* hozza fel ellenkező példának, azt lehet rá felelni, hogy ez a szerző a tudományosság egy másik, kompilátorok számára kitaposott, nagyon kényelmes útján haladt: voltaképpen preformált minden eredetinek látszó gondolata s művének több mint nyolctized része nem egyéb, mint egyszerű másolat valamilyen forrásból.

Sajnos, ifj. Burius János művéről semmi más közelebbit nem mondhatunk, mert vagy elveszett, vagy lappang valahol. Megvan azonban öccsének, Burius Dánielnek hozzá intézett levele, ill. annak tervezete, amivel bátyját támogatni kívánta nagyjelentőségű munkájában. Az ő kéziratos formában mindössze három levélnyi szövege az első mű, ami ránk maradt és a régi Magyarország irodalmának történetéről szól.

VI.

Az irat Rotarides Mihály hagyatékából került elő. Mostani közlése előtt alighanem ő olvasta utoljára figyelmesen; neki köszönhető, hogy szövege ránk maradt, és ez ideig legalább létezéséről tudunk.⁹⁸ Címe – ha jól veszem ki –, ifj. Burius János leveléhez

⁹⁷ Kézirata a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában.

⁹⁸ Berlin, Ms. 39, ff. 160–163. Az irat szövegét függelékben közöljük. Rotarides egyes paszuszusaiból az vehető ki, hogy más iratokkal együtt Besztercebányán szerezte meg. „apud sutorem quendam”. (*Lineamenta*, 197.)

hasonlóan Klein evangélikus papi életrajzgyűjteményéből került be az állandóan forgatott segédkönyvekbe.⁹⁹ A szöveget Burius Dániel fogalmazta és írta le tulajdon kezével.

A szerző fiatal éveire 1699-cel záruló autográf önéletírása a leghitelesebb forrás. Családjának történetével kezdődik, ami nagyjából megegyezik azzal, amit apja egyháztörténetéből ismerünk; az egyetlen itt említésre érdemes különbség abban áll, hogy Burius Dániel családjának előkelő származást és magyar nemességet tulajdonít, amiről az apa még alig valamit beszél. – Boroszlóban, apja száműzetésének idején született, 1683-ban; János bátyjánál 16 esztendővel volt fiatalabb. Vele ellentétben szülei 1686-ban hazahozták Németországból. Mikor id. Burius János 1688-ban Korponán meghalt, az özvegy fiával együtt Körmöcbányára (1690) költözött; valószínűleg azért, mert a város iskolájának rokonuk, Parschitius Dániel volt a rektora. Tőle kezdett el a gyerek németül tanulni.¹⁰⁰ (Otthon biztosan szlovákul beszéltek.) 1695-ben az özvegy már Selmechbányán lakott, s ide követte Dániel is. Mikor az idősebb Burius-fiú 1696-ban Berlinben kézhez kapta a beszercebányai evangélikus iskola rektori székébe szóló meghívást, és elfoglalta állását, első dolga volt, hogy öccsét maga mellé vegye. A fiú 1697 elejétől bátyja és Pilárik János konrektor felügyelete alatt Beszercebányán tanult, 1699 májusában aztán, bátyja nyomdokát követve, Boroszlóba utazott, onnan pedig az Oderán folytatva útját, Berlinbe érkezett.¹⁰¹

Az életéről fennmaradt további adatok annyira szétszórtak és esetlegesek, hogy folyamatos életrajzzá nem szerkeszthetők. Egy bátyjához intézett dátumozatlan levél szerint éppen úton van Beszercebánya felé, és sajnálatos, hogy Körmöcbányán egy bizonyos állást betöltöttek.¹⁰² 1713. július 28-áról egy Beszercebányán kiállított, Berlinbe szóló útlevél maradt fenn iratai közül, október 23-áról egy Wittenbergben kelt levél; 1716. január 17-én Bél Mátyás írt neki – Beszercebányára. Az 1721–28 közötti évekből az ismert levelek legnagyobb részét Platthy Sándor és Vay Borbála írták. Az előbbi tanítványa lehetett Burius Dánielnek, Vay Borbála a tanítvány anyja. A hagyaték tudós jellegét Bél Mátyás adja meg; a kisebb nevek (íj. Buchholtz György, Czemanka) mind

⁹⁹ A cím: *Litterae ad fratrem suum Joannem Burium, de argumento commentationis de eruditio Hungariae edendae*. SZINNYEI és RIZNER Johann Samuel KLEIN *Nachrichten*jére hivatkoznak (I, 25–26).

¹⁰⁰ BURIUS János, *Micae*, 215–218. – Parschitius Miklós apja Wespriemi István szerint P. György, testvérei: Illés, Dániel, Kristóf, Zakariás (*Succincta medicorum Hvngariae ... biographia*, II/1, Wienae, 1778, 159–160). Forrása a *Gymnasiologia* Lautschek Márton által kibővített változata. SZINNYEI félreérti Wespriemit (X, 420).

¹⁰¹ „8 Tage vor Johanni [június 24.] gottlob gesund in Berlin angelanget, und zwar in Ungarischer Kleidung im 15. Jahr Meines Alters.” E szavakkal fejeződik be a *Biographia*.

¹⁰² Blasius János íj. Burius Jánosnak: „Dn. Daniel Burius in dies iter parat per Turoczium Novisolium, expectabitur ergo, dolemus quod sparta illa Cremniciensis occupata sit, sed quid faciendum” (Berlin, Ms. 39, ff. 78–79; Blasius egy Burius Dánielhez intézett dátumozott levele Trencsénben, 1712. október 24-én kelt, uo.).

az ő köréhez tartoznak,¹⁰³ s ebbe sorolható maga Burius Dániel is;¹⁰⁴ a szépirodalmi érdekű darabok közül egy német nyelvű éneket érdemes említeni, melyet 1729-ben írt Burius.¹⁰⁵

Bármilyen hézagos is az életrajz, annyi megállapítható belőle, hogy a pálya – bátyjához hasonlóan – egy Pozsony és Berlin között kirajzolható térben húzódik, és fontosabb állomásai a kor magyarországi és német evangélikus iskolái mellett keresendők. Az első jelentősebb stációnak Kőrmöcbánya és a város gimnáziumának rektora, Parschitius Dániel látszik, aki 1667–73-ban, majd 1683-tól haláláig, 1705-ig tanított itt, s akit az egyháztörténet-író Burius János éppoly nagyra tartott, mint Ottlyk György, II. Rákóczi Ferenc udvarmestere. Rostockban, 1663-ban kiadott logikája még az ortodox lutherizmus skolasztikájának szellemében íródott, de későbbi, úgy látszik, elveszett munkái már a világiasabb, hazai adottságokat feldolgozó tudományosság jegyében állhattak. Ugyanez mondható unokaöccsének, Parschitius Istvánnak (állítólag) neki ajánlott odera-frankfurti disszertációjáról, amelynek egy magyarországi betegség, a csömör a tárgya.¹⁰⁶

Jóval ismertebb Dániel testvérének, Parschitius Kristóf selmecebányai rektornak tudományos munkássága, aki hitvitázó disszertációkkal kezdte pályáját, hogy utánuk egyre inkább Magyarország története és földrajza felé forduljon figyelme. 1687-ben, I. József koronázására versbe szedte a korábbi magyar királyok listáját és személyesen nyújtotta át művét az új uralkodónak. Ennek a kiadványnak egyenes folytatása a Wittenbergben 1702-ben megjelent *Tabella* Magyarország keresztény királyairól és vezéereiről, amelyben nemcsak újra kiadta 15 évvel korábbi versét, hanem a magyar és erdélyi rendekhez

¹⁰³ NAGY Iván, XII, 100; KEMPELEN, VIII, 331–332. – Buchholtz levelének kelte: Késmárk, 1724. augusztus 16. Egy háromnapos kárpáti kutatóútjáról beszél benne: ritka ásványokat nem tud küldeni, írja, mert „quae residua adhuc tenui, nuper Domino Doctori Brückmanno Brunsvicensi resignavi, intendam tamen ut nonnulla colligens mittere Tibi possim”. (Berlin, Ms. 39, ff. 122–123.) Czemanka András főként mint könyvgyűjtő ismeretes. Egy kódexe a budapesti egyetemi könyvtárba került (MEZEY László, *Codices Latini aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis*, Bp., 1961, 178–179; l. még OSZK, Fol. Lat. 3415). Bél az ő könyvtárából adta ki a *Váradai Regestrumot* és Cuspinianus *Diariumát* (*Adparatus*, dec. I, mon. V, VI, előszó).

¹⁰⁴ Bél levelének címzésében „mon cher Cousin” olvasható. – Burius Dániel egy keltezetlen levélfogalmazványa Bélhez: Berlin, Ms. 39, f. 158. – Bél és Burius Dániel között Platthy Sándor is közvetített (uo., ff. 92–93, 112–113).

¹⁰⁵ D[anielis] B[URIUS] *Buss-Gedancken in einer Cantata An. 1729. den 29. September aussgedruckt* (Berlin, Ms. 39, f. 159).

¹⁰⁶ Az ev. egyház budapesti levéltárának *Gymnasiologia*-kompendiuma, 154; SZINNYEI, X, 413–414; BURIUS, *Micae*, 178; OTTLYK György *Önéletírását* THALY Kálmán adta ki (*Történelmi naplók 1663–1719*, Bp., 1875, MHHS XXVII, 5). Hat évig tanítványai közé tartozott a pietista Mittuch Ádám (OSZK, Oct. Lat. 122, f. 163). – Logikája: RMK III, 2215; történeti műveit Schmal András és Klanicza Márton említik *Opus historicum et Commentarius de clarissimis nobilium familiis Hungariae antiquae et novae* címmel (*Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica*, I, 80, II, 22, III, 233). – PARSCHITIUS István, *Dissertatio medica de morbo Hungarico*, Francofurti, 1693, RMK III, 3798. A disszertációt maga írta. Forrásai között szerepel SPINDLER Pálnak RAYGER Károly gondozásában kiadott kötete: *Observationum medicinalium centuria*, Francofurti ad Moenum, 1691 (RMK III, 3684).

intézett ajánlásban további tudományos terveket jelentett be: megírja a pogány vezérek történetét, *Tabellából Tabulává* bővíti a keresztény királyok históriáját, és teljes magyarországi földrajzot publikál. Mindkét mű elkészült, de nyomtatásban egyik sem jelent meg.¹⁰⁷

A hazai történelem és természettudomány ápolása jellemzi azt a kört, amelyben Burius Dániel gyermekkorát élte, és előkészítette, hogy serdülő korában felkészülten és érzékenyen fogadja magába a bátyja és Pilárik János vezette beszercebányai iskola hatását, s az itt kapott irányban fejlődjék tovább Németországban. Ennek dokumentuma a berlini kézirat, amely nemcsak félreérthetetlenül tanúsítja, hogy a fiatal papfi értette, mire törekszik bátyja, hanem – ha nem csalódunk – egy nem lényegtelen ponton túl is haladt álláspontján.

Műve létrejöttének körülményei a rendelkezésre álló adatokból nem állapíthatók meg pontosan, de néhány kétségtelenül biztos pont kijelölhető körülötte. Először is az, hogy ifj. Burius János *Epistolája* még nem volt készen, amikor Burius Dániel a ránk maradt írásművet papírra vetette. Ha ennek a ténynek ismeretében megint felvetjük az elsőség kérdését, az egyháztörténet-író nagyobbik fiáé az ötlet, a kisebbiké az első, nagyon vázlatos kivitelezés érdeme. Fontos még, hogy a ránk maradt kézirat nem maga a

¹⁰⁷ *De justificatione*, Rostochii, 1665 (RMK III, 2294), ajánlása Thököly Istvánnak szól; *Repetitiones decalogi antipapistici*, Rostochii, 1666 (RMK III, 2361); *Disputatio theologica Anti-Crociana*, Wittebergae, 1667 (RMK III, 2414); még Selmecebányáról is ismeretes egy teológiai munkája, amit utóbb kibővítve adott ki Wittenbergben (*Dissertatio philologico-theologica, de baptismo Christi, ... antea loco Graeci textus, in Gymnasio Schemniciensi, juventuti scholasticae Succincte proposita, postea ... Uberius dilatata, et Censurae publicae ... Academiae Wittebergensis ... submissa*, Wittebergae, 1692 (RMK III, 3769). Érdekessége, hogy a bibliai textus (Máté III, 16–17) a görög eredeti és két latin fordítás mellett németül, csehül és magyarul is hozza. – I. József koronázására versbe szedte és kiadta az új király előtti magyar uralkodókat (Viennae Austriae, 1687, RMK III, 3484). Utóbb is megjelent *Tabella Hungariae ducum et regum Christianorum*, Wittenbergae, 1702 (RMK III, 4374) c. művében, 5–7. Kéziratos másolata 1707-ből: OSZK, Oct. Lat. 977, f. 40. A *Tabella* ajánlásában jelenti be, hogy kiadja egy másik művét: „Majorem Tabulam Regni Hungariae, Ducum et Regum Ethnicorum cum Scytharum ex Asia et Africa, in Europam ingressu ac Ducum atque Regum Christianorum ampliorem, in folio conscriptam (quae propter defectum sumptuum, nunc cum blattis et tineis certat)” és megírja Magyarország földrajzát („Ichnographia ... Comitatum Regni Hungariae Septuaginta Quatuor”). Az előbbi *Tabula Regni Hungariae* (1698–1699) címmel, az utóbbi *Comitatus Regni Hungariae, Slavoniae et Transylvaniae septuaginta quatuor* (1707) címmel a lipcsei egyetem könyvtárában van meg. (Jozef MINARIK, *Die slowakische Literatur in der zweiten Hälfte des 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts = Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen: Festschrift für Eduard Winter*, Berlin, 1966). Egy feljegyzés szerint Parschitius Kristóf halála után (1713) a földrajz kézírata Johann Burkhard Mencke könyvtárába került (OSZK, Fol. Lat. 65, f. 233). Ráday Gedeon szerint a szerző „főbbképpen az Antiquitasokra és Inscriptiokra vigyáz a Geographiajába.” (OSZK, Quart. Hung. 1994, f. 128.) – Id. Burius János azt írja, hogy melankolikus „tentationes ... saepe luctam miram ei crearant”. (*Micae*, 178). Bejegyzése van Mittuch emlékkönyvében (OSZK, Oct. Lat. 122, f. 133).

bátyjához intézett levél, hanem annak vázlatra csupán, amely a megírandó és bővebben kidolgozandó levél tervezetét, mai szóval szinopszist tartalmazza: célja abban áll, hogy a majdan megírandó epistola megírásának szándékát megörökítse és megjelölje az utat, amelyen haladni kíván. A cím tehát, amely Klein óta öröklődik a bibliográfiai irodalomban, nem illik rá teljesen. Hogy aztán a viszonylag terjedelmesnek ígérkező végleges kidolgozás elkészült-e, azt már nem lehet megállapítani.

A levél-tervezet megírásának idejét csak megközelítő pontossággal lehet megmondani. 1699 előtt nem írhatta, mert biztosan említene önéletrajzában, 1711 után viszont nem lett volna érdemes ilyen tárgyú és terjedelmű művet szerkeszteni, mert már megjelent Czvittinger teljesen azonos céllal készült vastag *Specimenje*. De nem nagyon valószínű az sem, hogy Jakob Reimmann *Versuchj*ának megjelenése után készült (1708), mert kézenfekvő, hogy a német historia litterariában és a magyarokra szőtt „rágalmak” irodalmában – mint látni fogjuk – elég jól tájékozott Burius Dániel nem mulasztotta volna el megemlíteni. A levél-tervezetet tehát 1700 és 1708 között írhatta, amikor már nem tartózkodott első németországi állomáshelyén, Berlinben; erről a fogalmazványban félreérthetetlenül beszél. Az is világos, hogy a levél-tervezet írásakor nem jelentéktelen terjedelmű jegyzettel rendelkezett, ami részben nagybátyjánál, Rotarides Keresztélynél maradt Berlinben, részben bátyjánál volt Besztercebányán. A gyűjtemény sorsa életrajzilag, sajnos, egyelőre kifürkészhetetlen: nem állapítható meg, hogy véglegesen Neuköllnben maradt-e egy rész, és nem tudni, hogyan került haza Magyarországra egy másik. A különös az, hogy Josias Simler *Epitoméj*át már id. Burius János használta, besztercebányai fia tehát éppen ezt nem nagyon hiányolhatta; a többi forrás közül azonban kettőt bizonyosan, mert apja halála, sőt az egyik az ő hazatérése után jelent meg (1693, 1699).

Burius Dániel jegyzeteinek megnevezett forrásait áttekintve két észrevételt lehet tenni. Az egyik az, hogy nemcsak német nyelvterületen megjelent kiadványokat használt, hanem franciát és hollandot is, a másik az, hogy a közkezen forgó írói lexikonok helyett inkább könyv- és könyvtárjegyzékeket nézett át. Francia eredetű a forrásai között első helyen említett mű: a *Catalogus bibliothecae Thuanae*, Jacques Auguste de Thou, a kiváló francia történész könyvtárának jegyzéke, és a *Bibliotheca Telleriana*, Charles Maurice Le Tellier könyvtárának leírása; holland kiadvány a Nicolaas Heinsiusé. Az ilyenformán a Rajnán túliaknál nem nagyobb számú német források közül a legrégebb Georgius Draudius *Bibliotheca classicája*, melyet vásárcatalogusokból szerkesztettek össze, a legújabb és egyúttal berlini kiadvány Christophorus Hendrich *Pandectae Brandenburgicae*-ja. A már többször említett Hermann Conring ezúttal a *De bibliotheca Augusta* c. művével szerepel, amely először Helmstedtben, 1661-ben jelent meg.¹⁰⁸

¹⁰⁸ *Catalogus bibliothecae Thuanae*. A ... Petro et Iacobo PUTEANIS, ordine alphabetico primum distributus, Parisiis, 1679; *Bibliotheca Telleriana, sive Catalogus Librorum Bibliothecae ... C. M. Le Tellier*, Parisiis, 1693, Lauenburgi ad Albim, 1704; *Bibliotheca Heinsiana; sive Catalogus Librorum, quos ... collegit N. Heinsius*, Lugduni in Batavis, (1682); Georgius DRAUDIUS, *Bibliotheca classica, Sive Catalogus Officinalis*, Francofurti, 1625. A bibliopolák officinái-

A megnevezett forrásokból viszonylag szép anyagot lehetett összeállítani. A Burius Dániel levelében említett szám – 70 magyarországi és 20 erdélyi író – kb. megfelel a valóságnak, hiszen egyedül Simlerből 20 hazai íróat lehetett kiírni, Czvittingernél legalábbis e körül jár a számuk. Használtnia kellett azonban más kézikönyveket is. Ha pl. a Pázmányra vonatkozó ismereteket (Czvittingerhez hasonlóan) a legjobb forrásból, a jezsuiták írói katalógusából akarta kiírni, legalább 20 további névhez juthatott belőle. Ismernie kellett még Szenci Molnár Albert magyar nyelvtanának ajánlását, mert Bencédi Székely Istvánnak csak ebből juthatott a nyomára. Érdemes megemlíteni, hogy művét bizonyosan nem látta, tudta, hogy más sem ismeri (ezért kellett nevéhez a magyarázó jegyzet), de az íróat tagadhatatlanul fontosnak tartotta, mint az akkoriban elsőnek tartott magyar nyelvű nyomtatott könyv szerzőjét.

Burius Dánielnek jó, lelkiismeretes kutatónak kellett lennie. Noha tervezett levelében csak 20 íróat akart részletesebben ismertetni, megírja, hogy forrásait még egyszer át akarja fésülni, hogy semmi ne maradjon el, ami témájára tartozik; úgy, mintha teljes anyaggyűjtésre törekednék. Talán még fontosabb, hogy cím szerint megnevezett forrásai könyvtárjegyzékek: az ember arra gondolhat, hogy a belőlük kiírt címleírásokkal a nagy kézikönyvek adatait akarta ellenőrizni és kiegészíteni. Arról nem ír, hogy könyvtárakat nézett volna át, de felsorolt nevei között vannak olyanok, amelyekről adatokat csak magukból a művekből találhatott (Frölich Dávid, Nadányi János). Hogy legnagyobb részt (vagy talán kizárólag) külföldi forrásokat vett elő, nem érheti szemrehányás: ezt tette apja, ezt utóda, Czvittinger Dávid is; nemcsak azért, mert külföldön dolgoztak, hanem mert hazai adatokat itthoni forrásokban és összegezésre alkalmas állapotban még nem találtak.

Az író a világosan literatúratörténeti szempontú gyűjtésen túl azzal hódítja el magának az irodalomtörténet-író címet, hogy anyagával a külföldi támadókkal szemben „bizonyítani” akarja országának kulturáltságát. A rágalmazók között – immár hagyományosan – első helyen Hermann Conring áll; a második egy új név, a Melchior Goldasté, aki Burius szerint „gyakorta” elítélte a magyarokat. Ez utóbbi (nagy hírű történész) később soha nem került a támadók listájára, nem tudott róla a nagyon tájékozott Rotarides sem, aki pedig a sokkal kisebbeket is listába szedte.

Burius Dániel tehát kétségsbe nem vonhatóan megérdemli az irodalomtörténet-író nevet, bizonyos fenntartással Magyarország első irodalomtörténet-íróját. Ezen felül különös fontossága van az irodalomtörténet-írás történetében: ő az egyetlen, aki megnevezi „nemzeti” irányzatának mintáját Johann Friedrich Cramer *Vindiciae* c. művében, s ezzel a magyarországiak meglehetősen helyi torzsalkodásnak látszó, Conring, majd Reimmann elleni vitája mögött feltárja az európai távlatot. Úgy hisszük, az általa megnyitott perspektívában világosabbá válhatik előttünk az elkeseredett hazai írók dühös kirohanásainak mélyebb történeti értelme, és lemérhetőnek ígérkezik a nívó is, amelyen a mieink az irodalomtörténeti anyag segítségével érveiket kifejtették.

ban árult külföldi könyvek jegyzékét (*Bibliotheca Exotica*) 1610-ben, a német nyelvűekét (*Bibliotheca librorum Germanicorum Classica*) 1611-ben adták ki Frankfurtban.

VII.

Johann Friedrich Cramer jogtudós, Pufendorf egyik művének németből latinra fordítója, 1694-ben nyílt levelet (vagy inkább levélformájú röpiratot) írt a németek „bizonyos francia rágalmazói ellen”, amely Berlinben és még ugyanebben az évben Amszterdamban is napvilágot látott.¹⁰⁹ „Bizonyos franciakon” közelebbről a jezsuita Dominique Bouhours, annak is egy jóval korábban, először 1672-ben megjelent, dialógusokból álló híres könyve értendő, amelyben egy bel esprit-ről szóló fejtegetés (és a fogalom meghatározása) során egyebek között az olvasható, hogy egy ilyen értelemben kiművelt fő feltűnése a németek (és oroszok) között csak természeti csoda lehet.¹¹⁰

Van persze benne más is. Ariste és Eugene egyik beszélgetésükben megállapítják, hogy a műveltség V. Károly alatt került át Itáliából Spanyolországba, a franciák I. Ferenc alatt vetették le félbarbári állapotukat, és XIV. Lajos korára odáig jutottak, hogy a többi népek lettek barbárok hozzájuk képest. Barbár volt kezdetben a francia nép és a nyelv is: Ronsard-ral kezdett emelkedni, XIV. Lajos (és Bouhours) idejében a legtökéletesebb emberi nyelv, egyenlő értékű a latinnal és a göröggel, egyedül az olasszal és a spanyollal vethető úgy-ahogy össze; nyelv, amely megérdemelné, hogy az emberiség nyelve legyen, s az író bizonyos benne, hogy a dekadencia korábbi történeti példáival ellentétben az is marad.¹¹¹

A XVII. századi francia kultúrtörténeti felfogás kifejtése és ebben – voltaképpen mellel – a németek elhelyezése mellett a könyv másik, irodalomesztétikai jelentősége abban áll, hogy ebben bukkan fel új tartalommal a cicerói „nescio quid”, a francia „je ne scay quoy”, az a bizonyos „nem tudom mi”, ami irányítja a személyes vonzalmakat, megszabja, mi tetszik és mi nem, s a vallásos életben azonos az isteni kegyelemmel. Viktor Klemperer a rokokó esztétika kezdetét látja e fejtegetésben, egy másik német

¹⁰⁹ *Vindiciae niminis Germanici contra quosdam obtrectatores Gallos*, Berolini, 1694 és Amstelodami, 1694. Személyéről: *Allgemeine deutsche Biographie*, IV, 548. Címzettje ALPÁR Gyula szerint (*Streit der Alten und Modernen in der deutschen Literatur bis um 1750*, Pécs, 1939, 46) Fr. B. Carpzow. Az amszterdami kiadást az egyik eléje tett üdvözlő vers címe magyarázza meg: *Ad Virum Politum J. F. C. Germanorum ac Batavorum Famam Litterariam scripto pulcherrimo vindicantem*. Cramer ugyanis azt írja, hogy Germani nevezet alatt „etiam Inferioris Germaniae habitatores, Belgas, communi nomine comprehendo”. Festői közé így kerül be Van Dyck és Rubens.

¹¹⁰ *Les entretiens d'Ariste et d'Eugene*, Paris, 1962, 131: „C'est une chose singulière qu'un bel esprit Allemand ou Moscovite, ... et s'il y en a quelques-uns au monde, ils sont de la nature de ces esprits qui n'apparoissent jamais sans causer de l'étonnement.”

¹¹¹ *I. m.*, 34: „il me semble que la langue Française tient le premier rang, sans en excepter la Grecque et la Latine. – Quoy qu'il en soit, si la langue Française n'est pas encore la langue de tous les peuples du monde, il me semble qu'elle merite de l'estre” (28). – „Le vray bel esprit ... est inseparable du bon sens ... c'est à le bien definir, le bon sens qui brille” (115). A továbbiakra: 27, 76, 134–135. Vö. Roger LATHOUILLE, *La préciosité*, I, Genève, 1966, 575–576.

romanista a „génie” első jelentkezését, amelyet a klasszikus „raison” már nem magyarázhat meg.¹¹²

Cramer előre bejelenti, hogy a német név becsületének megvédelmezésére és emellett az irodalmi életet megzavaró francia nézetek ellen ír, és tehetségének meg ízlésének megfelelően meg is teszi a magáét. A francia nyelvről önmagában nincsen mondanivalója; annál több védekezése során ízlésről, kultúrtörténeti koncepciókról, sőt politikáról; úgy azonban, hogy a németek ügye mellett – a maga módján – egész Európát, más népek mellett név szerint minket is védelmébe vesz.

Mindenekelőtt a bel esprit fogalmát intézi el, már ahogy tudja: megfogalmazza, hogy hívták volna a régi latinok, s ezzel mindjárt a kezdet kezdetén elárulja, hogy a „régiek és az újak”, a klasszikus ókori és a jelenkori teljesítmények összehasonlításából kiinduló s végső soron az antikvitás gyökeres átértékelésére és az irodalmi tekintélynormáktól való felszabaduláshoz vezető vitában teljes meggyőződéssel az ókoriak pártján áll. A német szempontból nagyon indokolt állásfoglalás irodalmi állapotokban rejlő oka ott derül ki, ahol a jogász egy másik franciával vitázik, aki meg azért zárja ki a Parnasszusról a német költőket, mert latin és görög verseket írtak; márpedig aki ilyesfélékkel foglalkozik, szerinte annyi, mintha valaki anagrammákat, akrosztichonokat és más „szépen hangzó ostobaságokat” írna.¹¹³

¹¹² Az ötödik beszélgetés szól róla. Viktor KLEMPERER, *Geschichte der französischen Literatur im 18. Jahrhundert*, Berlin, 1954, 124; Erich KÖHLER, *Je ne sais quoi. Ein Kapitel aus der Begriffsgeschichte des Unbegreiflichen*, Romanistisches Jahrbuch, VI (1953–1954), 21–59.

¹¹³ Cramer szerint a bel esprit az, „quod ingenium excellens, illustre, peracre et limatum nominare prisci Latini solent; nec enim hodie demum ejusmodi ingenia, seu apud Gallos seu apud quamvis gentem, inusitato exemplo et veluti prodigio quodam nascuntur; quinimo antiquorum gloriam, quod ad ingenii laudem attinet, nostra multo superiorem esse nemo, nisi febriculosus Sophistes, et nimio sui amore inflatus, negare in animum unquam induxit.” (A1.) – A támadott mű: [François DE CALLIÈRES,] *Histoire Poétique de la Gverre nouvellement déclarée entre les Anciens et les Modernes*, éd. Amstelod., 1688. A vitáról: Werner KRAUSS, *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*, Berlin, 1963; *Parallèle des anciens et des modernes ...* Par M. PERRAULT, hrsg. H. R. JAUSS, München, 1964; Werner KRAUSS, Hans KORTUM, *Antike und Moderne in der Literaturdiskussion des 18. Jahrhunderts*, Berlin, 1966. Cramer a francia szerzőről ezt írja: „Poetas Germaniae ... non solum quia Germani sunt, sed quia Graeca et Latina carmina complures ex iis scripserunt, omni Parnassi aditu prohibere nititur novus Reipublicae literariae circulator, qui nescio quod bellum inter antiquos et hodiernos scriptores literarum monumentis tradit.” A francia a latinul és görögül író költőket mint „umbratiles homines, e societate politiorum gentium penitus ejicit, nec meliori conditioni esse vult, quam qui Anagrammata et Acrostichides, aliasque ejus generis canoras nugas in chartam conjiciunt.” A német erre felsorol egy sereg franciát, akik a XVI., sőt a XVII. században latinul írtak, s akik semmivel sem rosszabbak az anyanyelvű szerzőknél. Ezek a költők „Anagrammata, Acrostichides et ejus generis operosas nugas nihilo pluris fecerunt et faciunt, quam aenigmata Francica, in quibus excogitandis et carmine exprimendis complures Galli non ita pridem omnem poeticae facultatis et ingenii gloriam positam esse crediderunt; quanquam sapientiores Galli et eruditiores putidum et tutille scribendi genus semper et merito contempserunt. Sed bonum factum, quod Germanis, Bel-

Azt hiszem, Cramer poétika- és ízlésbeli állásfoglalásának bemutatása után teljesen világos az a kultúrtörténeti pozíció, amelyet – nem maga választott, hogy egyenrangúan vitázzék a német név francia rágalmozóival, hanem amelybe – a német irodalmi viszonyok között – beleszorult. A jogász nem seperhette ki egyetlen mozdulattal a deák literatúrát a német irodalomból, mert a német mint irodalmi nyelv, a Ronsard és Du Bellay után félszázaddal, a franciákéhoz hasonló szándékkal fellépő Martin Opitz és követőinek munkássága nyomán sem vált kizárólagossá, magává a német irodalom nyelvévé, hisz utána még a XVIII. század közepe tájáig meglehetősen sokat írtak a klasszikus nyelveken Németországban, ami irodalomnak számít, ha manapság Jakob Balde után nem veszik is számba az irodalomtörténetek. Emiatt felháborító vagy – jobb esetben – pusztán teoretikus kérdés számára azon vitázni, hogy a régiek érnek-e többet vagy az újak, s hogy a modernek elérték és túlszárnyalták-e az antikokat: ha a latin és a német nyelv egyformán használatos a literatúrában, és mindkettőnek termékei valóban irodalomnak számítanak még, értelmetlen szembeállítani őket egymással. Jól megfér Cramer a maga anagrammáival, akrosztichonjaival is, ami meg ízléstörténetileg nem más, mint a francia klasszicizmussal szemben a barokk költői gyakorlat és poétika pártfogolása. Csak természetesen, hogy a „nescio quid” értelmét sem tudja egyelőre felfogni.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a német nyelvet nem védelmezi erőteljesen, s ezen át nem az derülne ki, hogy szerinte is végső soron ezé a jövő. A németben (melyet egykor a francia nemesek is beszéltek!) több a méltóság és a ragyogás, nem szegény szavakban, majd – korának német viszonyaira nagyon jellemző módon – támadja azokat, akik nem törődnek anyanyelvükkel, és hogy a nálunk bevett kifejezést használjam: idegent majmolnak.¹¹⁴ A német irodalmi nyelv történetét, a reneszánsz kultúrtörténeti kép német változatát írva meg, Lutherrel kezdi, Opitzcal folytatja, hozza Flemminget, Andreas Gryphiust, Lohensteint, Tscherninget, és ízlését ismét elárulva a legnagyobb elismeréssel beszél Hofmannswaldauról, aki „ha tovább él, a német költészetet a tökéletesség legfelső fokára emeli”.¹¹⁵ Miután pedig Bouhours-nál azt olvasta, hogy a franci-

gis, Anglis, Danis, Svecis, Polonis, Moscovitis et Hungaris novus Apollo potestatem fecit condendi Latina carmina, donec scilicet vernaculam linguam perpolirent, et ejus asperitatem quodammodo lenierint.” (E–E2.)

¹¹⁴ Akik a német és a francia nyelvet egyformán ismerik, „Plus majestatis ac splendoris elucere in Germanica, quam in Francica, testantur.” Szemrehányásai a németek ellen: „Pudet me pigetque popularium nostrorum, qui, tertio quoque verbo, peregrinas locutiones, easque imprimis Gallicas, vana ostentatione sui, infarciunt... Hi, si quantum operae ac studii ad discendas linguas exteras conferunt, tantum temporis tribuerent patriae linguae cognoscendae et orandae, minus sicci atque jejuni in populari oratione forent.” (F.) – Művét nem azért írja, mintha a németeknek nem lenne védelmezőjük, „sed ut imperitiae consulerem quorundam adolescentum nostrorum, qui aetatis vitio, dum aliena nimis mirantur, suarum rerum incuriosi, subinde oculos sibi praestringi a nonnullis Galliae praestigiatoribus sinunt.” (D1.)

¹¹⁵ A német nyelv művelése „a renatis litteris et ab instaurata religione” kezdődött; Luther „indicto superstitioni pariter ac barbariae bello”, mindkét területen utólrhetetlent alkotott. Opitzről: „primus superiorum temporum sordes eluit, et fundamenta jecit poeseos Germanicae, purae,

áknál a verses epikában vannak még kívánni valók, a berlini író megkeresi az „Achilles-sarkot”, és kijelenti, hogy a német epikus vers jobb, mint a francia.¹¹⁶

Mylaeus, Bacon és Bouhours nézeteinek vázlatos ismertetése után Cramer röpiratával előttünk áll egy újabb európai kultúrtörténeti koncepció: egy a számos közül, amelyek a reneszánsz elképzelésből továbbfejlődve, egyetemes vagy nemzeti határok közötti érvénnyel alakultak ki. Változataik feldolgozása, úgy gondolom, mint elsődrendű művelődéstörténeti feladat, módfelett szükséges lenne; különösen most, mikor a magyar kultúrtörténet-írás kifejlődésében van, és egyre több oldalról merül fel az igény, hogy legyen. Éppen azért hoztuk szóba ebben az összefüggésben, és jelezzük mindjárt, hogy az irodalomtudomány történetét elsősorban a tudomány és a szépirodalom, a latinság és az anyanyelvű irodalom, majd ezen belül ismét a belletrisztika és a tudományosság helyzete érdekli belőle elsősorban, s ezen túl az a folyamat (vagy annak felismerése) még, amelylyel a nyelv művészi kezelésének és a műalkotásnak szabályai a latinból a nemzeti nyelvekre terjednek át.

A vulgáris és a klasszikus nyelveken írott irodalmak szétválasztására már Mylaeusnál megvan a hajlam, a tudomány és a szépirodalom nem azonos Baconnál sem, Bouhours teljesen egyértelműen csak francia nyelvű irodalomról beszél (bár ez még nem azonos a mai szépirodalommal). A nézetek különbségét és a fejlődésbeli távolságokat talán egy közhely használatának és az adott körülmények közötti igen eltérő érvényességének bemutatásával érzékeltethetjük: azzal, amit id. Burius Jánostól kezdve Czvittinger Révay Pétertől idéznek a mieink, és mi is citáltuk fentebb a dolgozatban. A fordulat megvan Bouhours könyvében, pontosan úgy, ahogy Révaynál olvasható. Azzal a különbséggel azonban, hogy a francia jezsuita a régmúlt idők barbárságát jellemzi vele, Révay Péter még mindig a jelenre alkalmazva írja, s éppen a XVII. század vége, az itt tárgyalt kor az az időszak, amikor a mieink, nem kevés nehézséggel küzdve, „bizonyítani” igyekeznek, hogy a közhely nem érvényes többé.¹¹⁷

Ha Cramer röpiratát a vázolt kultúrtörténeti összefüggésben vizsgáljuk, azt kell látnunk, hogy az író kétféle képet másol egymásra, melyek egyformán a reneszánsz korából származtathatók ugyan, de tetemes fejlődésbeli különbség állapítható meg közöttük.

ornatae et omnibus coloribus pictae.” Hofmannswaldaunál előbb Guarino-fordítását dicséri, megjegyezve, hogy „certe Moscovitica aut Hungarica lingua ad eam rem parum videtur esse idonea”. Megjegyzi még róla: „Equidem si diutius vixisset Vir tantus, ad summum perfectionis Gradum Germanicam poesin haud dubie perduxisset.”

¹¹⁶ BOUHOURS, *i. m.*, 46, ahol a történetírásról is szó van; Cramer: a megfigyelő „reperiet, maxime in Epico carmine, saltem aptius et numerosius cadere versus Germanicos, quam Gallos.” (F2.)

¹¹⁷ A francia kultúra helye: „Le siècle present est pour la France, ce que siècle passé étoit pour l’Italie; on diroit que tout l’esprit et toute la science du monde soit maintenant, parmi nous, et que tous les autres peuples soient barbares en comparaison des François.” (*I. m.*, 135.) – „Outre que les François étoient encore fort barbares, ils furent si occupés dans les guerres qu’ils entreprirent, et dans celles qu’ils soutinrent; qu’ils n’eurent pas le loisir de cultiver les sciences: il songerent plus à faire de belles actions que de beaux discours.” (69.) A francia nyelvről: 67.

Mindkettő a görög–latin litterae feltámadásán alapul, de míg az egyik többé-kevésbé megmarad a klasszikusok nyelvi és formai utánzásának szintjén, a másik azt adja tudtul, hogy a klasszikus minták nyomán a vulgáris nyelv felszabadult, pallérozódott, és – a franciák, olaszok és spanyolok esetében – azok szintjét el is érte vagy legalább megközelítette. Cramer nyilvánvalóan a megkésett német irodalmi fejlődést fejezte ki védőiratában, mikor a két képet egymásra vetítette, s e megállapítással akár félre is lehetne tenni röpiratát, ha az ottani literatúratörténet hagyományai arra nem készítenék, hogy egész Európa minden irodalmát felvonultassa Bouhours ellen: az angolt és részben a németet mint a francián kívüli fejlett irodalmú vulgáris nyelvek példáit, az akkori köztudatban még teljesen latinság hírében álló többi a deák literatúra művelésének védelmében.

A német írónál akadnak ugyan néhol passzusok, amelyekből arra lehetne következtetni, hogy a „germán Európát” vezeti fel a latinokkal szemben, de az is igaz, hogy az olaszok és a spanyolok lebecsülésén felháborodik, az angolokat nem számítja a germánok közé, és pártfogásába veszi a deákos lengyeleket és a magyarokat.¹¹⁸ A kontinens népeinek felvonultatásával az a közvetlen célja különben, hogy Bouhours klímaelméletét tegye semmivé. Ezen, az éghajlat és a népjellem már az ókorban tanított összefüggésén alapul ugyanis a francia kultúra fensőbbisége és a nyelv szépsége, amely „véghetetlenül távol áll az összes északi nyelvek durvaságától”.¹¹⁹ A cáfolat abból a tételből indul ki, hogy az egyelőre még meglehetősen differenciálatlan tartalmú „institutió”-n, a viszonyokon fordul meg minden; példaként a scytha Anacharsisra, Krisztina svéd királynőre, a lengyel Sarbiewskira hivatkozik, hogy másutt a leghevesebben tiltakozzék a németek és az oroszok egy sorba állítása ellen. Egyedül ezekre érvényes a szellemi tevékenységet determináló éghajlat hatása, mint más helyről kiviláglik, azért, mert a latinságban nem járatosak, s azért kapunk kegyelmet mi és a lengyelek, mert latin műveket írunk.¹²⁰ A klímaelmélet tehát a német és a francia szerzőnél egészen más kultúrtörténeti elkép-

¹¹⁸ „Ecquid ineptius aut arrogantius dici fingique potest quam quod ingenii gloriam cum duabus tantum nationibus, Hispanis et Italis, ita communicat, ut Gallis principatum attribuat, reliquos autem terrarum orbis incolas ad unum omnes, detorta ingenii laude, stupiditatis, indocta, certe non cognita caussa, condemnare non dubitet?” (A2.)

¹¹⁹ BOUHOURS, *i. m.*, 43: „le François est infiniment éloigné de la rudesse de toutes les langues du Nort, dont la pluspart des mots écorchent le gozier de ceux qui parlent et les oreilles de ceux qui écoutent.” A német nyelv jellemzője a duresse (44).

¹²⁰ Az oroszokról: „horum torpentes sub frigidissimo coelo mentes, angustas, humiles, oppletas tenebris ac sordibus, nullis litteris, nulla doctrina, nulla exterorum consuetudine cultas et perpolitás, servitute denique et herili dominatione oppressas, nomen ipsum excellentis ingenii, splendorem sapientiae, et dignitatem tanti nominis, nec intueri, nec sustinere, nec capere posse constat” (A2). – „Hoc beneficio non utuntur, sat scio, Moscovitae, qui nec Latinis versibus (quum eam linguam aequae ac omnes politiores litteras negligant) nec Moscoviticis scribendis propitias Musas unquam habuerint. Neque enim Moscovita Poeta vel fama cognitus est in Parnasso. Hungaris autem et Polonis, quod interdicat, ne patria lingua carmina condant, caussae nihil est. Sicuti utraque gens, litterarum studiosissima a Latina poesi non est aliena, quin et nonnulli inter eos, maxime inter Polonos, in hoc genere eximiam laudem promeruerunt.” (E2.)

zeléseket takar: Bouhours-nál – az önbecsülés indokolásán kívül – a teljes jogú irodalmi nyelvekké nem vált vulgáris idiómák lebecsülésének igazolását, Cramernál a latinul nem tudó népek megvetését azon a – bizonyos határok között – máig elfogadott irodalomtörténeti tétel alapján, hogy a nemzeti nyelveket a latin segítségével kell (lehet) kiképezni.

A franciák ellen felsorakoztatott anyanyelvi irodalmak között Cramer természetesen az angolnak adja a pálmát, amiben a tényeken kívül jó forrás és személyes londoni látogatás is támogatta. Spenser Petrarcával és Ronsard-ral, Shakespeare Molière-rel vetethető össze, mondja, és forrását latinra fordítva írja, hogy Richelieu azért alapította az Akadémiát, mert a politikától akarta elvonni az embereket, és megállapítja, hogy Montaigne korában a francia nyelv erőteljesebb volt, mint a sok csiszolgatás után. Így jut el a végső, már politikai érvhez, amely úgy hangzik, hogy Bouhours ugyanazt teszi, mint XIV. Lajos, aki minden ok nélkül háborút visel a Birodalom ellen.¹²¹

Leibniz azt írta, hogy ha Cramer rá hallgatott volna, nem vitatkozik egy húsz esztendővel korábban kiadott könyvvel.¹²² Igaza volt: húsz évvel később csatázni – legalábbis nevetséges dolog, de úgy látszik, a nemzeti viták természetéhez tartozik e korban jó későn felfedezni egy „ösellenséget”, hogy aztán kedvünkre vitatkozzunk vele. Ebben a vonatkozásban annyira időszerű volt a vita, hogy még Cramer röpiratának megjelenése után is írtak Bouhours ellen; úgy azonban, hogy újabb sérelmeket kutattak fel, noha német relációban sem lehet állítani, hogy különösebb figyelemmel olvasták volna az egymást követő szövegeket.¹²³

Vitatni valót már Jean Bodin híres könyvének, a *Methodus, ad facilem historiarum cognitionem*nek V. fejezetében bőven találtak volna németek, de sem megjelenésekor (1566), sem utóbb nem foglalkoztak vele behatóan a maguk nemzeti szempontjából; még azt a fáradságot sem vették a bámulatos olvasottságú literátorok, hogy a későbbi vádakat erre mint legközvetlenebb forrásra vezessék vissza, noha az összefüggések kétségtelenek. Már ő megmondja pl. Tacitusra hivatkozva, hogy a német beszéd nehézkes és nem szép hangzású, rá vezethető vissza a szellemtelenül szorgalmas munkáról vallott nézet, de – legjobb tudomásom szerint – ezeket senki akkor túlhegyre nem szedte. Írha-

¹²¹ CRAMER, *i. m.*, F lev.; *Oeuvres diverses du Chevalier Temple*, Amsterdam, 1708, II, 311–381. – Akik a németeket gyalázzák, „nihilo justius bellum gerunt, quam quod ipse rex Franciae, nulla provocatus injuria, Germanorum fines intulit et crudelissime exercuit. Ferrohunc, illos calamo reprimi et coerceri, aequum est et antiquis Germanorum moribus ac virtute dignum.”

¹²² *Opera omnia*, V, Genevae, 1768, 306–307.

¹²³ A Bouhours elleni vitákkal LEMPICKI is foglalkozik (183–184). Vö. még E. HAASE, *Zur Frage, ob ein Deutscher ein bel esprit sein kann*, Germanisch-Romanische Monatschrift, 1959, 363–375, 373. A vita mérlege nála: „Sie [die Frage] warf ein Licht auf den Geisteszustand der Deutschen des 17. Jahrhunderts, deren Minderwertigkeitskomplexe sich teils durch Servilität, teils durch Überheblichkeit kundgaben” (375).

tott Barclay az *Icon animorum*ban (1614), amit akart, ugyancsak az ötletlen könyvgyártásról, senki sértésnek nem vette, megismételhette J. J. Scaliger, észre sem vették.¹²⁴

Fordulat – ha a rendelkezésre álló töredékes forrásokból és a viták XVIII. századi összefoglalásai alapján általánosítani lehet – valamikor 1680 táján következett be, Bouhours könyvének megjelenése után, aki ilyenformán náluk kb. azt az „ösellenség” szerepet játszotta, mint nálunk a német Hermann Conring.¹²⁵ Az érvanyag meglehetősen vegyes. Mint Magyarország jó hírének védelmezőinél, felmerülnek nemzetkarakterológiával összefüggő, morális érvek. Éppen a mi „ösellenségünk”, Conring panaszkodik egy helyen, hogy aki nem tündöklék az olaszok vallástalanságával, a franciák könnyelműségével s megőrzi a német méltóságot és hitet, parasztinak és barbárnak bélyegzik.¹²⁶ Tagadhatatlan, hogy a bel esprit-vitában lehetett hivatkozni az elfranciásodott német udvarokra, melyekben nem hiányzott a Rajnán túli szellem, mint már Cramer, s utána Christian Feustel és Struve tették.¹²⁷ A legegészségesebb irányzatnak azonban az bizonyult, amelyet az egyszerűség kedvéért – és a nevek asszociációkat vonzó erejére bízva magam – Leibniz és Christian Thomasius nevéhez fűzök. A filozófus azt írta egyik levelében, hogy Bouhours ellen nem szavakkal, hanem tárgyi bizonyítékokkal kell vitáznunk: francia, olasz és spanyol kompilátor éppúgy van, mint német; legyen akár több is, csak jók legyenek és hasznos dolgokat gyűjtsenek össze. A hangsúly a jón és hasznoson van: egyebek között, a francia teljes elismerésével és annak mintájára, a német nyelv vitathatatlan elsőbbségének kivívásán a latinnal szemben, a francia teljesítmények tisztelete mellett a német lehetőségek kidolgozásán; pl. azon, hogy az iskolákban kevesebb haszontalan metafizikát kell tanítani és több hasznos ismeretet, az irodalom pedig kevesebb szóvirágot tartalmazzon és több realitást.¹²⁸

A német historia litteraria a XVII. század végére a Leibniz és Christian Thomasius nevével fémjelezhető irányzatba sodródott bele. Ha Leibniz szavait tartjuk emlékezetben, jó és hasznos kompilációnak nevezhetjük az akkor virágkorát élő tudományszakot; ha megalapítójának, Lambecknak univerzális érdeklődésére gondolunk, a polihistor-

¹²⁴ Parisiis, 1566, 103: „rauca vox et gravis”, Bouhours-nál: „un Allemand qui écorche le François” (36), „les Allemans rallent” (39), „Les Allemans ont une langue rude et grossière” (41) stb. – BARCLAY, *i. m.*, Londini, 1614, 103–104; *Prima Scaligeriana, Nusquam antehac Edita*, Ultrajecti, 1670, 54–55.

¹²⁵ Burcardus Gotthelfius STRUVIUS, *Supplementa ad notitiam rei litterariae et vsvm bibliothecarvm*, Ienae, 1716, 40–51; Bruno MARCKWARDT poétikatörténetében vezető helyet foglal el a „patriotische Leitidee”, de vitákról Benjamin Neukirch előtt nem beszél.

¹²⁶ *Conringiana epistolica*, 36: „Ea vis hodie est apud nonnullos opinionis, ut boni soli illi habeantur, qui Italica impietate et levitate Gallorum gravitatem religionemque Germanicam, tanquam rusticam nimis et barbaram norunt commutare.”

¹²⁷ CRAMER, *i. m.*, C lev.; M. C. FEUSTELIUS, *Ad Virum ... M. Heinr. Pippingium Schemdasma*, Lipsiae–Gorlicii, 1707, 6–7; STRUVIUS, *Supplementa*, 46.

¹²⁸ LEIBNIZ, *id. kiad.*, V, 355. – Christian THOMASIUS, *Von der Nachahmung der Franzosen*, Stuttgart, 1894; Uő., *Von dem Studio der Poesie*, Weimar–Wien–Leipzig, 1928 (Deutsche Literatur, Reihe Aufklärung, Band 1), 122–127.

kodás újabb változatának, amely éppen egyetemes voltával nemzeti büszkeség tárgya lett attól a pillanattól, amikor a németek – nem először a nemzetek történetének során – a hibából erényt, a sokat írásból és szívós szorgalomból nemzeti dicsőséget csináltak a tudományban. Az átértékelés valamikor a XVII–XVIII. század fordulóján ment végbe, s ha nálunk alig elvégezhető részletkutatások hiányoznak is, elég valószínűnek látszik, hogy a főszereplők a francia részen Adrien Baillet, a németen Daniel Georg Morhof voltak. A francia író a *Jugmens des savans* első kötetében (1685) hosszú tanulmányt írt a nemzeti előítéletekről, és ennek keretében sort kerített a németek tárgyalására is. Bouhours-ral szembeállva nem állítja, hogy a németek között gyakori a bel esprit; készségesen elismeri viszont szorgalmukat, alaposágukat, amit bon esprit-nek nevez, nagyon elismerően.¹²⁹ A német tudós *Polyhistor literarius*ában megírta a hangyaszorgalmú német tudós védőbeszédét: a kiváló német összefoglalások (mai szóval: kézikönyvek) nélkül más nemzetek tudósai (akik most lenézik az adatgyűjtőket) nem jutottak volna messze, majd – egyazon lélegzettel – kijelentette, hogy nemzete tudományosságának védelmére leghelyesebb lenne összegyűjteni a németországi szerzőket, latinul és németül írókat vegyesen: biztos benne, hogy minden más nemzetet felülmúlóan sok auktor szedhetnének össze.¹³⁰

Morhof tehát a hibából (a bel esprit hiányából) erényt csinált, a német irodalom akkori, a franciához képest megkésett állapotában megbecsülni való nemzeti vonást fedezett fel, és ezzel a természetlen nemzetkarakterológiai viták helyett a irodalomtörténeti kutatás feladatává tette népe kulturális helyzetének felmérését. Mindkét gondolat folytatásra talált, akik polgári szívóssággal és valóban „német” szorgalommal dolgoztak tudományos kifejtésén. Morhoffal vagy három évtized következik a német irodalomtörténet-írásban, amely a Lambeckkal kezdődő új tudománytörténeti hullám csúcspontján tekinthető, s amelynek leszálló ágát az irodalomban feltehetőleg Gottsched német klasszicizmusa, a filozófiában a wolffianizmus jelzi, és az a korszak, amikor az egyetemi életben Halle helyét Göttingen foglalta el.

Lambecknak, az első irodalomtörténeti mű szerzőjének még eszébe sem jutott, hogy nemzeti tettet visz véghez, mikor *Prodromus*át írja, de ezt fedezte fel benne felszá-

¹²⁹ Legfontosabb helyei: „Ainsi il ne faut point chercher dans les Ouvrages de la plus grande partie des Allemands, la gentillesse, la suptilité, le brillant, la vivacité, la delicatessen, la politesse, l’air enjoué, l’ordre, la méthode, et toutes les beautés qui se trouvent dans les Ecrits des Grecs et des Romains, et l’on ne doit point exiger d’eux autre chose que de la solidité, de l’exactitude, du jugement et de l’érudition” (273). – „Et tout homme de jugmens doit convenir qu’un Allemand qui s’est rendu bon esprit par son industrie et par son travail, est beaucoup louable qu’un Italien ou un François qui étant né bel esprit n’a soin de l’entretenir que dans la vanité ou dans l’oisiveté” (277).

¹³⁰ „Scribunt enim multa, imo vomunt libros; quibus ut excuteretur e manu calamus, publica autoritate provideri deberet. Hinc contemptus nostrae gentis apud gentes nasutiores, qui tamen, si rem accuratius pensitaveris, multum Germanorum diligentiae debent. Id certe vel ipse livor fatebitur, absque Germanis vix tantos in re literaria progressus facturas ceteras nationes, quae Germanos quadantenus Paedagogos nactae sunt” (Lib. I, c. XVIII, 50, I, 206–207).

zad múlva kiadója, J. A. Fabricius, és új kiadásának előszavában megjegyezte, hogy a németek a történeti tudományok minden ágában jeles műveket alkottak, mindenekelőtt a literatúratörténetben.¹³¹ A fent jelzett értelemben egyik csúcspontja a német historia litteraria-korszaknak Jakob Friedrich Reimmann, Czvittinger ellenfele, Rotaridesnél a magyarság igaztalan bírálói között a „coryphaeus criticorum”, a Németországban elfelejtett, nálunk rossz hírbe kevert szorgalmas tudós, akinek történeti jelentősége mifelőlünk mérhető fel legjobban, mert a mi szemünk a megkésetttség és elmaradottság állapotából következő jelenségekhez jobban hozzászólt, mint az ezeken olykor túlnéző szomszédainké.¹³²

Reimmann literatúratörténetének nyelvileg az az újdonsága elődeivel szemben, hogy németül írta; azon a nyelven, amelyet nagy barátai, Leibniz és Thomasius ekkor már elvárhattak tőle; ellensége a skolasztikának és az „ateista” Pierre Bayle-nak.¹³³ További nagyjelentőségű újítás nála, hogy Morhoffal ellentétben, de az ő gondolatának megfelelően a német literatúra történetét írta meg hat kötetben (1708–1710), melynek csak első kötete az „általános rész”-nek nevezhető egyetemes irodalomtörténet; ezúttal kizárólag azért, hogy a többi népek teljesítményeit a sajátjával hasonlíthassa össze.¹³⁴ Hazafias nyilatkozatait ötven esztendővel ezelőtt akár antológiák élére teheték volna (ha ismerik); ma is tudománytörténetbe kívánczik viszont, hogy művével „bizonyítani” akar: megmutatni a tudományos világnak, hogy a „francia urak”-nak semmi okuk nincsen lebecsülni a német literatúrát.¹³⁵ Nemzeti tudománnyá válik nála maga a literatúra-

¹³¹ „Agnoscent ... mecum omnes aequi iudices, a proximo seculo ad praesentem usque aetatem tanta contentione insudasse viros praeclarissimos, atque in his ... non infimos Germanos nostros, ad historiam omnis generis, litterariam maxime illustrandam.”

¹³² A kifejezés Rotaridesnél (*Lineamenta*, 5). Hermann HEIMPEL, *Der Mensch in seiner Gegenwart*, Göttingen, 1957, 185: „Wollten wir das wirkliche deutsche Unglück bezeichnen, so dürften wir es Verspätung nennen.”

¹³³ Leibnizhez fűződő kapcsolatairól önéletrajzában ír: *Eigene Lebens-Beschreibung Oder Historische Nachricht von Sich Selbst*, Braunschweig, 1745, 42–44, 92; Thomasiusról: *uo.*, 53; *Critisirender Geschichts Calender von der Logica*, Franckfurt, 1690, előszó; Renatus Christophorus LEONARDUS, *Schediasma*, Michaelsteinii, 1718, 26–27. Büszkén írja, hogy 1703-ban elsőnek adta ki Cicero leveleit (*Epistolae ad familiares*) német jegyzetekkel (*Eigene Lebens-Beschreibung*, 46–47, 115). Filozófiájáról a *Versuch* I. és II. előszavában beszél. P. Bayle-ról: *Versuch einer Critique über das Dictionnaire Historique et Critique Des Mr. Bayle*, Halle, 1711. Írt verseket is. Az emblematikus ódák meghonosítását magának tulajdonítja, és utal rá, hogy azóta az ízlés lényegesen megváltozott (*Eigene Lebens-Beschreibung*, 9).

¹³⁴ A világ négy legfőbb tudományos műhelye („die Vier vornehmsten Werckstädte der Weisheit in Europa”) Francia-, Olasz-, Spanyolország és Anglia (*Versuch*, IV, ajánlás). Az angolok és a franciák általános jellemzésére Morhofot idézi (*Versuch*, I, 309, 318).

¹³⁵ *Versuch*, II, 3–4: „Ich bin vom Geblüte ein Teutscher. Ich lebe und lehre unter denen Teutschen. Ich habe auch mit meinem Herten die gewisse Überzeugung, dass die Historia litteraria derer Teutschen denen Teutschen am allermeisten zu wissen nöthig sey... Ich übergebe dir ... den ersten und anderen Theil ... und so dann der Beweissthum verhoffentlich der gesamten gelehrten Welt ... vor Augen liegen soll, dass die Teutschen unter denen Europäern in litteraria die

történet is.¹³⁶ Ha Morhof azt írta, hogy a németek kiváló kézikönyveikkel egész Európa pedagógusai lettek, Reimmann kijelenti, hogy a historia litterariában kell mindenkinek a németek tanítványává válni, aki azt egyáltalán művelni akarja.¹³⁷ Még fontosabb számkra, hogy a német becsület eme elszánt védelmezője – ugyancsak Morhof nyomán – felveti egy német irodalmi lexikon gondolatát.¹³⁸ Az elgondolkodtató csak az ebben az ötletben, hogy egy hasonló francia és angol vállalkozást az írók szinte felmérhetetlen száma miatt mindketten szinte reménytelennek tartottak; egy németet viszont, aminek ismét csak „bizonyítás” volna az elsőrendű feladata – nem, s ezzel elárulják, hogy a három nép kultúrája és irodalma között mégiscsak volt – még a védelmezők szerint is – valami különbség. Akkor is, ha egy teljes német írói lexikont sem akkor, sem később nem sikerült senkinek szerkeszteni: pontosan abból az okból, amiért a franciát és az angol gyakorlatilag mindketten lehetetlennek tartották.

VIII.

Burius Dániel a német historia litterariának éppen a fénykorában adaptálta az új tudományszakot, hogy a magyar nép becsületét megvédje vele. Világos fejű ember volt, akit nem vezettek félre Cramer indulatos kitérései, és röpiratának nem éppen „franciásan világos” szerkezete ellenére, a lényegre tudta kiemelni belőle. Történetileg nézve a dolog éppen azt, ami a hasonló vádak ellen küzdő magyar vitázókat érdekelhette.

Jól látta, hogy a tollharc a bel esprit körül forog. Átvette tehát Cramer bel esprit-meghatározását, Bouhours vádjának latin fordítását és a klímaelméletet, amivel a francia jezsuita a németekről vallott véleményét „tudományosan” (és egyúttal hagyományosan)¹³⁹ megindokolta. Pontosán tudta, hogy Cramer cáfolatának lényege a német szelle-

allermeisten meriten, und also die Herren Frantzosen insgemein, und der Cardinal Perron, Baillet, Bouhours und andere insonderheit nicht Ursache haben, dieselben so gar verächtlich in diesem Stück zuhalten, und so geringschätzig von ihnen zu raisonniren.”

¹³⁶ *Bibliotheca acroamatica*, Hannoverae, 1712.

¹³⁷ *Versuch*, III, 27–28: „diejenigen, welche die Teutschen eine Zeitlang als ihr Lehr-Schüler tractirt werden sich genöthiget befinden, sie als ihre Lehr-Meister und Praeceptores zu respectiren, zumahl wenn dieselben fortfahren solten, die Historiam Literariam zu cultiviren.”

¹³⁸ *Versuch*, I, 349: „So haben sich doch ... gar wenige gefunden, welche sich um die Historiam Literariam ihres Vaterlandes bekümmert, und die Scripta und Scriptorum Germanorum in eine ordentliche Historische Verzeichniss zu bringen sich bemühet haben.”

¹³⁹ A fontosabb átvételek:

Cramer

„quod ingenium excellens, illustre, peracre et limatum nominare prisci Latini solent”

Burius

„negans Germanos esse bell’esprit seu illustria, peracria et limata ingenia”

mi élet kiválóságainak felvonultatása, és ebben is követte mintáját: nem írt ki belőle minden nevet, de nincsen nála név, amit előbb a berlini jogász nem említett volna. Még azt is jól értette, hogy egyetemes német ügyről van szó, és Pufendorfnál nem emelte ki a tudós porosz udvarhoz fűződő kapcsolatait.¹⁴⁰

Burius Dániel határozottan okos tömörítéssel kivonatolta tehát Cramert, és tagadhatatlan az is, hogy a magyarországi írók listája logikusan követi a német szerzőtől átvett alapvetést. Mint minden kivonathoz, itt is felvetendő azonban az a kérdés, hogy mit hagyott ki, mit toldott bele az alig átfogalmazott eredeti szövegbe, nyomtalanul elveszett-e az, ami az excerptumba nem került bele, és az adott esetben mérlegelendő az a kérdés is, hogy ismerte-e eredetiben a francia szerzőt, akit Cramer elkeseredetten támadott.

A legutolsó kérdésre egyszerű a felelet: Buriusnál egyetlen szó nincsen, ami arra utalna, hogy Bouhours könyvét olvasta; a francia írónak tulajdonított minden szó Cramerra megy vissza, a magyar szerző valószínűleg nem is tudott franciául. Még inkább a világos fő dicséretére szolgál ezek után, hogy magyarországi irodalomtörténet-tervezetékhez használt francia forrásokat. Túllátott a Rajnán, ha művének koncepciója az innenső oldalról származik is.

Jóval bonyolultabb a kihagyások megítélése, mert a lényeg Buriusnál hibátlanul megtalálható. A feltűnő csak az, hogy a magyarországi szerző a leghalványabban sem céloz arra, hogy Cramer az iratban céltudatosan állást foglal a kor néhány fontos irodalmi kérdésében, köztük a régi és modern írók rangsorolása körüli vitában, kigúnyolja a „je ne scay quoy” gondolatát, és mikor az anagrammákról és akrosztichonokról beszél, az irodalmi ízlés változásának problémáját érinti. Lényegesen szélesebb a berlini író látóköre is. Burius Dániel egy francia jezsuita és egy német tudós vitájaként közvetíti a nemzeti érzületet megmozgató vitát, Cramer egész Európát vonultatja fel bizonyos franciák ellen, akiknek csak egyik, de legfőbb képviselője Bouhours atya. Szóvá érdemes tenni, hogy Cramer védekezés közben támad is. Felháborítja, hogy egy sorban látja népet az oroszokkal, és meglehetősen hagyományos, vallási képzetek uralmára (katolikus–szkizmatikus) és ezen át a latinság tiszteletére visszavezethető gesztussal kizárja őket

„quaerit ..., fieri possit, ut in hominem natione Germanum ingenii subtilitas, elegantia et venustas cadat nec ne? Respondet sine ulla dubitatione, illud per se ἀδύνατον esse, nec sine miraculo aut prodigio fieri posse, ut ingeniosus appareat Germanus aut Moscovita. Dicit, ingenii subtilitatem ... nullo modo convenire in homines septentrionales, propter crassam nimis corporis temperationem et robustum habitum.”

„Quaerit Jesuita: Fierine possit, ut in hominem natione Germanum ingenii subtilitas, elegantia litteraria et eruditio cadere possit? respondetque ἀδύνατον esse, nec sine miraculo aut prodigio fieri posse, ut ingeniosus Germanus adpareat. Et hoc de omnibus Septentrionalibus quibusdam Orientalibus etiam affirmat, propter crassam nimis corporis constitutionem, robustum et vastum habitum.”

¹⁴⁰ Cramer kiemeli III. Frigyes brandenburgi választó XIV. Lajoséhoz hasonlítható mecénási tevékenységét.

Európából.¹⁴¹ Burius vele ellentétben annyira csak saját dolgával foglalkozik, hogy bizonyítás közben eszébe sem jut mások felé vágásokat tenni. Szóvá teendő különbség végül, hogy Cramer az írók mellett festőket és zenészeket említ, Burius kizárólag literátorokról beszél.

Cramer Európa-képében mi, magyarok név szerint benne vagyunk, de – több szempontból különös módon – Burius Dániel meg sem említi e nehezen elhanyagolható körülményt. A Közép-Európában a XVII. század végén még javában virágzó latin irodalom kapcsán szól rólunk: megvan a lehetőségünk, hogy latin verseket írjunk, míg mi és más nemzetek anyanyelvünket ki nem műveljük. Szorosan ide tartozik már most, hogy Burius Dániel látszólag tudomást sem vesz Cramer német nyelvű irodalmat méltató sorairól, ügyet sem vet az irodalmi latin nyelvűség védelmére, de a forrásában található német szerzők közül csak latinul írókat emel át levelébe. Arra lehetne gondolni, hogy az anyanyelv irodalmi használatának kérdése s ezzel összefüggésben Cramer tétele a latinság és nemzeti nyelvű irodalom kapcsolatáról teljesen érzéketlenül hagyta, de nem így van. Hozza ugyanis Bencédi Székely István, a „kiváló historikus” nevét, fűz hozzá egy hanyagul fogalmazott, tárgyilag téves magyarázó mondatot, amely éppen – az egyébként korrekt fogalmazványban – zavarosságával készletet rá, hogy világosan megformált mondatig még alig eljutó fontos gondolatot keressünk benne.

Mindenekelőtt nem igaz, hogy Bencédi Székely elsőnek adta ki Magyarország történetét, igaz viszont az, hogy magyar nyelven írt róla elsőnek. Ez az értelmezés felel meg Burius Dániel forrásának, amely szerint a legrégebb magyar nyelvű könyv; ennek a körülménynek kiemelése mérhető össze Burius kortársa, Jessensky Dániel fejtegetésével, aki védelmébe vette a magyar nyelvet, és ezt a felfogást tükrözi Burius Cramer-kivonatában az az egyetlen, de nagyon lényeges betoldás, amely szerint nemcsak az „északi” népeket éri a barbárság vádjá, hanem a „keletieket” is, ezeken pedig az adott összefüggésben egyedül a magyarok érthetők.

Úgy vélem, itt az a pont, ahol Burius Dániel túltett bátyja irodalomtörténet-írói tervén – már abban az esetben ti., ha Bél Mátyás híradásának megfelelően kizárólag vagy legalább főleg a hazai írók jó latinságát dokumentálta Weissbeckhez intézett levelében. Ha valóban ez a valóság, nem tett mást, mint hogy helyben hagyta Cramer ítéletét, hogy Németországtól keletre csak latin szerzők vannak, akikről beszélni érdemes, és a berlini jogász kétféle kultúrtörténeti képe közül az archaikusabbat fogadta el Magyarország számára. Nem így öccse, aki a sorok között világosan tudatja figyelmes olvasójával, hogy a latin mellett van egy magyar nyelvű irodalom is, melynek jól látja kezdetét, ha a folytatásra már nem utal is rövidke művében.

Ha a fenti adatok alapján és interpretációjuk folytatásaként Farkas Gyulával együtt arra gondolnánk, hogy Jessensky Dániel, Burius Dániel, majd pedig Czvittinger Dávid „teljesen tisztában van a magyar nemzetiség és a magyar nyelvű műveltség jelentőségével”, alaposan tévednénk. E mai fogalmak szerint kivétel nélkül nem-magyar polgárok

¹⁴¹ Fontos tudni, hogy a mi irányunkban elfogult Reimann Nagy Péter uralkodásától döntő fordulatot lát az orosz kultúréletben. (*Versuch*, I, 389.)

valóban szeretnék, ha magyar nyelvű irodalom lenne, és lenne pl. egy „magyar Opitz”: nem azért azonban, mintha bármi fogalmuk lett volna a XIX. századi „magyar nemzeti-ség” eszméjéről, hanem azért, mert világosan látták, hogy az általuk is elfogadott magyarországi uralkodó réteg és a magyar anyanyelvű lakosság irodalma nem jutott arra a fokra, hogy akár csak a némettel is összevethető legyen.

A nemzetien polgári (általános felfogás szerint Bessenyeivel kezdődő) anyanyelvű-ségi program mellett számolni kell tehát egy nemesi nyelvi programmal is, amelynek teljesen kidolgozatlan a története, de van: Czvittinger a maga nyelvművelésre szóló buz-dításában éppen rendien nemesi volta miatt „elegáns, férfias, méltóságos és hősi” a ma-gyar nyelv jelzői. Csupán a felsorolt nemesi attribútumok és a XVII–XVIII. század feu-dális viszonyai értethetik meg továbbá, hogy a kellő elvi fundamentumokat egyelőre nélkülöző magyar nyelvű irodalmiság sürgetői között jól elkülöníthető egy nem-magyar csoport, időben talán az erdélyi szász Töppelt Lőrincától (1667) a szlovák születésű Ribiny Jánosig (1751), amely újból és újból elővette a kérdést – mai ismereteink szerint meglehetősen eredménytelenül.

Az elmondottak nyomán nem túlzás talán kijelenteni, hogy Burius Dániel a néhány évvel később vastag opusszal jelentkező Czvittinger elől minden lényeges gondolatot elírt, s utána már nem kellett más, csak tudós szorgalom, hogy az alapelvek testet öltse-nek. Még ebben is részük volt azonban a Burius-testvéreknek. Czvittinger írja, hogy ifj. Burius Jánosnak 1696-ban magántanítványa volt, de szavaiból nem derül ki, hogy ő in-dította el a fiatalembert az irodalomtörténet-írói pályán. Maga Czvittinger írja azt is, hogy Dudith András boroszlói sírfeliratát akkor másolta le, mikor 1697-ben a városban időzött; de hogy kinek az ösztönzésére, megint csak homályban marad.¹⁴²

Ismertebb ifj. Burius János és Bél Mátyás kapcsolata, amit eddig teljesen a pietiz-mus vonatkozásában tárgyaltak. Azt hiszem, az elmondottak alapján tudománytörténeti hatásokról is lehet majd ezután bizonyos óvatossággal említést tenni. Teljesen világos azonban az irodalomtörténeti levelet tervező Burius Dániel és a magyar nyelv irodalom-történetét megírni készülő Bél Mátyás barátsága és együttműködése.

A Halléből hazatérő Bélnek első dolga egy tervezet kidolgozása volt, amelyben az eddig elhanyagolt magyar nyelv irodalomtörténetének kidolgozására tett javaslatot;¹⁴³ pontosan azért, amiért Jessensky Dániel vette védelmébe, és amiért minden jel szerint Burius Dániel érdeklődött iránta. Nem vették még észre, mert nem volt név, hogy az ifjabb Burius-testvér üdvözlő verset írt a tervezethez, amelyben szoros barátságukról beszél, s ez nem szólam: Bél Mátyás Besztercebányán 1713. július 30-i dátummal adta ki keze alól a kéziratot. Két nappal korábban, július 28-án Burius Dániel ugyancsak

¹⁴² *Specimen*, 94–95, 129–130.

¹⁴³ *Historiae linguae Hngaricae libros dvos ... edere parat*, Berolini, (1713), § 2: a latin, germán, szláv nyelvekről eleget írtak, „solam hucusque Hungaricam, nescio quo fato, deseruere sui. Profecto, diu est, dum istam mecum sive ignauiam, sive incuriam popularium ... dolere coepi, atque tacitis votis optare, vt esset aliquis, qui malo huic nostro, pro virili mederetur” – írja: mint-hogy senki nem akadt, ő fogott munkához.

Besztercebányán Berlinbe szóló útlevelet kapott.¹⁴⁴ Ha tudjuk, hogy Bél tervezete Berlinben jelent meg, nyilvánvaló, hogy Burius vitte azt magával.

A Béltől Rotaridesig vezető további szálak némelyikét érintettük már, mások ismeretebbek, mint hogy itt beszélni kelljen róluk. Számunkra ezúttal az a lényeges, hogy a Burius család két nemzedékének literátorai valóban „megalapították” a régi Magyarország irodalomtörténet-írását.

IX.

Ha a hazai historia litteraria kialakulásának processzusát összefoglalni, és egy megírandó, összehasonlító szempontokat sem elhanyagoló kultúrtörténet számára némileg általánosítani kívánjuk, mindenekelőtt egy értelmiséget kell az irodalomtörténet-írás megindulásához felvennünk. A réteget nálunk laicizálódó egyházi értelmiségnek nevezhetjük, amely a polgári értelmiség funkcióját töltötte be, de polgári mivoltában még rendi gondolkodású volt, beidegzett tisztelettel viseltetett a nemesség iránt, távol állt minden „modern”, XVIII. század végi nacionalizmustól, és mély meggyőződéssel ragaszkodott a közösséghez, amelynek *Regnum Hungariae* a történeti neve. Kár, hogy a közösségi tudat XVII. századi állapotáról viszonylag keveset tudunk, de reméljük, hozzájárulhatunk mibenlétének tisztázásához azzal az észrevétellel, hogy az irodalomtörténet-írás megindulása szempontjából döntő fordulatot hozott benne a század vége, amikor a fentebb körvonalozott réteg legjobb képviselői és legtájékozottabb koponyái felfedezték, hogy a közösségnek nemcsak földje, társadalmi rendje, törvényei, egyházi és világi előjárói, hanem irodalma is van, amely mint közösségi tulajdon hasznos és szükséges, és emiatt gondviselésre és fejlesztésre érdemes.

Kívántatik továbbá az irodalomtörténet-írás megindulásához egy vélt vagy valódi támadás, lehetőleg a közelmúltból, a fenti példák szerint legalább egy negyedszázadon belül, amely előbb alkalmi, röpiratszerű tiltakozásra késztet, utóbb, a tudományos munka megszokott tempójának megfelelően vaskos, részletes művek megírására ösztönöz. A támadás és a védekezés szabályosnak vehető időbeli távolságából arra lehet következtetni, hogy a tudatbeli, s az ebben tükröződő társadalmi változást kell döntő tényezőnek tekinteni: ez teszi lehetővé a támadás érzékelését, és ezen mérhető le egyúttal a fogékonyság a közösség kulturális javai iránt. Az irodalomtörténet-írás létrejöttében fontos szerepet játszó támadás-motívum azt is magában foglalja, hogy a megtámadott irodalom „készlettel” rendelkezik ugyan, de ez kisebb, s az irodalom színvonala egészében elmaradottabb, fejletlenebb, mint a támadóé; a védekezésbe állandóan belekeveredik a támadó irodalmának utánzására, elérésére irányuló törekvés, valamint a gyengébb fél kisebbségi érzése, mely a saját teljesítmények túlbecsülésében, az alig összemérhető értékek

¹⁴⁴ Burius versében: „Beli arcta juncta mihi ... amicitia”. – Útlevele: Berlin, Ms. 39, f. 81.

különbségének elhallgatásában, s eközben valamilyen irodalmon kívüli szempont általi felnagyításában nyilvánul meg.

Az irodalomtörténet-írás létrejöttének negyedik tényezője az értelmiség mögött álló politikai uralkodó réteg, a közösségi tudat elsőszámú letéteményese, mely megérti, pártolja, előmozdítja az értelmiségiek erőfeszítését, és eközben régi közösségi tudatába új elemként építi be a közösség kultúrájának megbecsülését.

Azt hiszem, jó szolgálatot tenne az egyetemes művelődéstörténetnek az a kutató, aki az ismertetett séma alapján részletesen kidolgozná az irodalomtörténet-írások létrejöttének mechanizmusát. Úgy látszik ugyanis, hogy e korszakoként és közösségként ismétlődő folyamatban történetileg változik a közösséget összetartó tudattartalom, a támadó és a megtámadott, igen különbözőek lehetnek a vallott irodalmi elvek és a megszépítő ideológia, változhatnak az uralkodó osztály, de az említett tényezők összetalálkozása minden irodalomtörténet-írás létrejöttében kimutatható. A vizsgálatban különös figyelmet kellett fordítani az „elégedetlen újtó” lelki habitusára és az ideológia hatására, amely homályba borítja az irodalmi normákat, és olyan írókat és vélt értékeket csempész be az irodalomba, amelyeknek nagyon kevés vagy éppen semmi közük a literatúrához és a princípiumokhoz, amelyeket pedig igazolni hivatottak.

Teljesen a vázolt sémát látszik igazolni pl. Jeromos *De viris illustribus* c. műve, mellyel a keresztény Európa irodalomtörténet-írása megindult. Az író leginkább értelmiséginek tekinthető az egyházatyák között, mert semmiféle magas egyházi funkciót nem töltött be; művét a pogány Suetonius követve Nummius Aemilius Dexter kérésére írta, aki meg előkelő hivatalokat viselt, akkortájt éppen egy történeti mű megírásával foglalkozott. Támadói, Celsus (178–180 körül), Porphyrius (268 után) és Julianus császár korábban éltek, régen megcáfolták őket, de Jeromosnál változatlanul „veszett kutyák” a nevük; csak keresztény és igazhitű írókat akart felvenni, de szerepel a listájában zsidó (Philón, Josephus Flavius), pogány (Seneca) és eretnek is (Donatus, Asterius, Photinus). Jeromos „bizonyítani” akar: ő történetesen azt, hogy a keresztény írók felérnek a pogányokkal, és ezért nem fukarkodik a dicsérő jelzőkkel – néha még saját másutt megírt véleményét is megtagadva.¹⁴⁵ – Pontosan ezek a vonások mutathatók ki Johannes Trithemiusnál, aki 1495-ben egy egészen más természetű közösség, Germania íróinak katalógusát adta ki, és támadóit az olaszok között kereste.¹⁴⁶

Nem példák kellenének persze, hanem az európai irodalomtörténet-írás részletes és alapos feldolgozása. Míg ez meg nem történik, ismétlem, csak javasolni lehet (megtárgyalás céljából) a körvonalazott sémát, egyebekben azonban a magyar tájakon maradva

¹⁴⁵ HIERONYMUS, *De viris illustribus*. Accedit GENNADII *Catalogus virorum illustrium*, ex rec. Guilielmi HERDINGII, Lipsiae, 1879; Paul LEHMANN, *Erforschung des Mittelalters*, I, Stuttgart, 1959, 82–113; Martin SCHANZ, Carl HOSIUS, *Geschichte der römischen Literatur* (Handbuch der Altertumswissenschaft, VIII, 4), 447–451; Pierre LABRIOLLE, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, éd. 2., Paris, 1924, 284–287; Uő., *La réaction païenne*, Paris, 1934; F. KLINGNER, *Römische Geisteswelt*, München, 1956.

¹⁴⁶ *Catalogus illustrium virorum Germaniam suis ingenijs et lucubrationibus ... exornantium*.

kell megállapítanunk, hogy a historia litterariát a régi Magyarország társadalmában és közösségi tudatában végbement változás hívta életre. Kezdeményezői és művelői laicizálódó egyházi értelmiségiek voltak, mert másfajta tudományos munkára képes csoport akkor még nem létezett. A támadók németek, akik ugyanakkor a maguk megkésetttség állapotában leledző irodalmát védték a fejlettebb franciával szemben. A társadalmi réteg végül, amelyre az új tudományok kezdeményezői támaszkodhattak, a nemesség volt. A régi Magyarország társadalmi és irodalmi viszonyainak kell megfelelnie annak a ténynek, hogy a literatúratörténetet nem-magyar születésűek kezdeményezték, a benne feldolgozott anyag vegyes nyelvű volt, de az első írók kivétel nélkül szükségét érezték, hogy legyen olyan magyar nyelvű irodalom, amit esetleg a némettel párhuzamba lehet állítani, és legyen végre „magyar Opitz”, vagyis magyar nyelvre alkalmazott irodalomtudomány. Az úttörők ízlése nálunk is, a németeknél is, fokozatosan közeledett egy bizonyos klasszicizmus felé, amit legalkalmasabban „deákos klasszicizmusnak” nevezhetünk. A literatúratörténet tudományának legfőbb képviselői mind ezt vallották magukénak.

Befejezésül egyetlen tanulság még: a régi irodalomtörténet-írók „bizonyítani” akartak, és e szándék néha még ma is felbukkan művelődéstörténeti tárgyú feldolgozásokban. Azt hiszem azonban, hogy ha történetileg ki lehet mutatni e szándék első megnyilvánulásait és a belőle következő torzításokat, le is lehet mondani róla. Mert igaz például az, hogy a historia litteraria Bacontól származó megfogalmazását 1663-ban nálunk is lenyomtatták, igaz azonban az is, hogy ebből literatúratörténet-írás nem lett; ha adatok hiányában valamiféle „lappangási időt” tételeznénk fel, elvégre meg lehetne tenni, vagy lehetne alkalmazni kellő kritika nélkül az előrehaladottabb külföld fejlettebb viszonyaiból kikövetkeztetett analógiákat, de ez már nem egzakt tudomány, hanem XVII–XVIII. századi elődeink megszépítő ideológiájának 200 év utáni hatása. Azt hiszem, túljutottunk a megkésetttségnek azon a fokán, amelyen erre még szükségünk volt, és ma már elég erősek vagyunk egykori viszonylagos elmaradottságunk világos felismerésére.

Függelék:

Burius Dániel bátyjához, ifj. Burius Jánoshoz intézendő
irodalomtörténeti levelének tervezete

P. S.

Propositum Reverendi Domini Fratris ratione schediasmatis de eruditis Hungaris, patriae nostrae et orbi erudito gratissimum, sufflaminabit conatus meos, quos in epistolam quandam intendebam conferre, eandem materiam prae se ferentem. Quoniam vero ejusdem labor, et stilum et operam limatiorem, addo judicium defoecatam et τᾶξι exactissimam continebit, herbam porrigo Reverendo Domino Fratri, et in quibus opel-

lam meam conferre possum, dignetur tantum demandare. Ne tamen lateat intentio mea, Reverendo Domino Fratri breviter eandem describam, qua via mihi placuisset incedere. Scripserat ante nonnullos annos per modum epistolae Johannes Fridericus Cramerus consiliarius aulicus regis Borussiae schediasma sub titulo: Vindiciae nominis Germanici contra quosdam obtrectatores Gallos. Ansam eidem dederat quidam inter presbyteros Gallos Jesuitas, nomine P. Bohours, negans Germanos esse bell'esprit seu illustria, peracria et limata ingenia. Quaerit Jesuita: Fierine possit, ut in hominem natione Germanum ingenii subtilitas, elegantia litteraria et eruditio cadere possit? respondetque sine ulla dubitatione ἄδυνατον esse, nec sine miraculo aut prodigio fieri posse, ut ingeniosus Germanus adpareat. Et hoc de omnibus septentrionalibus, quibusdam orientalibus etiam affirmat, propter crassam nimis corporis constitutionem, robustum et vastum habitum. Opposuit huic Gallo auctor viros clarissimos, Grotium, Heinsium, Vossium, Freinsheimium, Boeclerum, Gronovium, Graevium, Perizonium, Camerarium, Melancht[honem], Casselium, Chytraeum, Sturmium, Junium, Cureum, Baudium, Buchnerum, Erasmus, Eobanum Hessum, Georgium Sabinum, Petrum Lotichium, Francium, Brockhusium, Barleum, Spanhemium, Samuelem Puffendorhium. Ad analogiam istius epistolae ego quoque Vindicias nominis Hungarici contra quosdam obtrectatores exteraneos [!] destinaveram elaborare, in quibus 20 Hungaros eruditionis fama etiam apud externos clarissimos, malevolis istis censoribus exposuissem, quorum nomina hic adpono:

- Johannes Dudithius,
- Georgius Vernherus,
- Janus Pannonius,
- M. Johannes Thuroczius,
- 5 Johannes Sambucus,
- Johannes Jessenius,
- Johannes Delicasius,
- Stephanus Szegedinus,
- Petrus de Rewa,
- 10 Albertus Molnar,
- David Frölichius,
- Stephanus Szekelius insignis historicus, qui primum Chronicon Hungariae
Cracoviae edidit,
- Nicolaus Istvanfius,
- Abrahamus Backsaj,
- 15 Petrus Pazmannus,
- Leonhartus Stöckelius,
- Christophorus Lacnerus Soproniensis, Medicinae Doctor, qui Flori[legium]
Aegyptiacum erudite scripsit,
- Comes Franciscus de Nadasd auctor Mausolei,
- Johannes Horvath Liber Baro de Gradecz,
- 20 Johannes Nadany.

Praeter hos adsunt duae decades Transylvani eruditorum, et ad mini[m]um 50 Hungari eruditi, qui prioribus et laude et eruditionis fama non cedent, quos tamen alia vice exmissurus sum. Dolendum tamen, quod multa quae de viris istis congesseram, inter chartas meas apud Dominum avunculum Berolini lateant et remanserint. Vix enim credibile est, quos Hungaros eruditos ex Catalogis Bibliothecae Thuanae, Tellerianae, Heinsianae et Pandectis Brandenburgicis collegeram. Item ex Catalogo Bibliothecae Augusteae, quae Wolffbytelini adservatur, ab Hermanno Conringio erudite conscripto, alias censore Hungarorum iniquo, qui cum Goldasto sinistre saepius de Hungaris iudicat. Interim affirmare possum, me Bibliothecam Draudianam et Epitomem Simleri jam per-
volvisse, et quos observavi in chartas me contulisse, quae penes Dominum Fratrem sunt. Interim quoniam inter lectionem cursoriam multa excidere possunt et praeteriri, iterum perlustrabo exmissos libros.

Est hoc *ἀυτογραφον* Danielis Burii ad fratrem suum M. Johannem Burium Pastorem Germanicum Neosoliensem, postquam hac de re requisitus fuisset, datum. Ast exinde iudicare licet de praestantia epistolae M. Johannis Burii ad Weisbeckium datae de eruditis Hungaris, cuius Belius in Praefatione Grammaticae Germanicae meminit, siquidem certo et ordinem et viros clarissimos et lectissima quaevis de iis ex magnis operibus conquisita continebat; vt adeo deceptus sit Rotarides, qui sinistre admodum de illa iudicat, ignorans, Burio tam praeclaram de eruditis Hungariae commentationis formam a fratre Daniele fuisse suppeditatam.

Auunculus, cuius in epistola meminit, est Christianus Rotarides, rector Gymnasii Berolinensis.

(Megjelent: ItK, 1971, 35–77.)